

Marifat

Kuch – bilim va tafakkurda

Ma'naviy-ma'rifiy, ijtimoiy-siyosiy nashr

Xalq ziyolilari gazetasi // 1931-yildan chiqa boshlagan // e-mail: info@marifat.uz // 2026-yil 8-aprel chorshanba №14(9599)

پهچتای

TILIGA OID AYRIM QARASHLAR HAQIDA

2-3 -betlar

O'qituvchi
nimani
o'ylaydi?

“3” bahoga o'qiganlarning aksariyati o'ziga cheklov qo'ymaydi, tavakkal qilishdan qo'rqmaydi. Ular “5” baho olish uchun o'qimaydi, lekin ich-ichidan katta maqsadlarni ko'zlaydi.

Fazliddin XALILOV

O'quvchilar matematika fanidan misollarni rasmga olib, ChatGPTga yechtirib, ko'chirib olishni o'rganishgan. Shuning uchun ularga yozma mashg'ulotlar bermay qo'ydik. Og'zaki va yodlash uchun vazifalar beryapmiz.

Dilnoza G'OFUROVA

Agar kimgadir mukofot berilishi kerak bo'lsa, tarbiyachilarga berish kerak. Bu tizim rostdan ham qarovsiz qolib ketgan. Tarbiyachilarning maoshi juda kam. Ularning sabriga faqat qoyil qolish mumkin. Bolani tinch o'tqazishning o'zi bir ish, undan tashqari mashg'ulot o'tkazish, yig'layotgan bolani ovutish, ovqatlanirish va ota-onalardan eshitadigan gaplari alohida mavzu.

Nilufar YO'LDOSHEVA

Iltimos, darsliklarni bunchalik qisqa fursatda o'zgartirmanglar. Jahon tarixi fani bo'yicha ma'lumotlar o'quvchilar uchun ancha og'irlik qilib qolyapti.

Fazilat QALANDAROVA

Teran tomirlar

Ushbu bitiklarning yozilishiga nufuzli gazetada chop etilgan bir maqola sabab bo'ldi. Maqola "Buyuk adibimiz Abdulla Qodiriy sharqona qadriyatlar ruhida tarbiya topgan oliyanob shaxs sifatida, o'z hayoti va ijodida islomiy va dunyoviy odob-axloq me'yorlarini hamisha muvozanatda ushlagan. "Yig'indi gaplar" maqolasi uchun mahkamaga tortilganida ham, garchi adolatsizlik qurboni bo'lgan esa-da, adibni o'ta bosiq holda ko'ramiz" deb boshlangan...

Maqolani o'qish davomida ohang o'zgara boshlaganini payqaysiz: **"Bugun ijtimoiy tarmoqlarda eng ko'p kuzatilayotgan mavzulardan biri nima, bilasizmi? O'ta tor doiradagi mahdud millatchilik! Ming yillarki, yaqin qo'shni bo'lib yashayotgan, tili va dini, qadriyatlari bir bo'lgan millatlarning orasiga nizo solmoqni kasb qilib olgan kimsalar yozayotgan havalalarga ko'zingiz tushsa, ensangiz qotadi. Yo'q, Qodiriy bobo kabi jahl otiga minasiz. Kimdir pismiqlarcha "Biz turkiy xalqlarning eng qadimiysimiz", deya ko'krak keradi, bunga o'zicha rivoyat-u hikoyat va yana qandaydir manbalar keltiradi ham. Ikkinchi, uchinchi, to'rtinchi va hokazo tomon ham qarab turmaydi. Shu tariqa ayanchli "poyga" boshlanadi.**

Bu kabi havalalarga tarixdan chala xabardorlar aralashib, talashib-tortishishi (afsuslanarlisi, bahs bir zumda haqoratlariga aylanib ketishi) go'rga, hatto tarixchi olimlar, o'zini ziyoli qatlamga mansub deb da'vo qiladigan tuppa-tuzuk odamlar ham miyasiga emas, tiliga zo'r beradi".

Maqola yakunida jamoatchilik "ayrim millatchi va ayirmachi, buzg'unchi kimsalar" bilan g'oyaviy kurashga chorlanadi: **"Toki, bunday g'alamis kimsalarning dumi tugilib, nafaslari ichiga tushib ketgunicha, ularga qarshi g'oyaviy kurashni bir zum ham to'xtatmasligimiz kerak. Kerak emas – shart!"**.

Ushbu satrlardan "Bugun ijtimoiy tarmoqlarda eng ko'p kuzatilayotgan mavzulardan biri" – "O'ta tor doiradagi mahdud millatchilik!" ekanligini bilib hushyor tortasiz, "millatlarning orasiga nizo solmoqni kasb qilib olgan kimsalar" kim ekanligini bilishga intilib sabrsizlik bilan o'qishda davom etasiz. Ular "Biz turkiy xalqlarning eng qadimiysimiz", deya ko'krak keradi"ganlar, ularning maslakdoshlari "tarixdan chala xabardorlar", "hatto tarixchi olimlar, o'zini ziyoli qatlamga mansub deb da'vo qiladigan tuppa-tuzuk odamlar" ekan. Maqoladagi asosiy fikr shu.

Agar masala shu taxlit qo'yiladigan bo'lsa, qomusiy olim Mahmud Koshg'ariyni "arab tili bilan ikki ulochi ot singari teng poyga qilib o'zib borayotgan turk tili" deb yozgani, buyuk Amir Temurni "Biz kim – maliki Turon, amiri Turkistonimiz! Biz kim – millatlarning eng ulug'i, turkning bosh bo'g'inimiz!" deb aytgani, hazrat Alisher Navoiyni "Muhokamat ul-lug'atayn" asarida turk va sart tillari lug'at boyligini qiyoslab, turk tilining ustunligi haqida fikr yuritganini asos qilib "mahdud millatchilar" qatorida ayblash mumkin emasmi?!

Maqolada bayon qilingan fikrlar shunday asosli savollar tug'ilishiga sabab bo'ladi. Uning umumiy mazmuni, ruhi qalam o'rni qilch yalang'ochlab kurashga chorlayotgan bolshevik jurnalistini, g'oyaviy kurashga da'vat qilayotgan otashin sovet mafkurachisini esga tushirgandek bo'ladi, deb kimdir o'ylashi mumkin. Biz esa, yo'q, maqolani u davr "kurashchan", "fosh qiluvchi" maqolalari bilan bir qatarga qo'yib bo'lmaydi, dey-miz. Chunki mustamlakachilik davri maqolalarining, tadqiqotlarining barchasida "millatchi", "panislomist", "panturkist", "chet el josusi"ning kimligi aksariyat hollarda aniq yozilgan, ularning qaysi maqolalari yoki asarlaridagi "millatchi", "panislomist", "panturkist", "chet el josusi"ga xos qarashlarni "asoslovchi" "dalillar" keltirilgan. Yuqoridagi fikrlar bayon qilingan maqolada esa, "O'ta tor doiradagi mahdud millatchilik!"ni ilgari surayotgan, "millatlarning orasiga nizo solmoqni kasb qilib olgan kimsalar"ning nomlari keltirilmagan, ularning "g'alamisligi", "millatchiligi"ni fosh qiladigan da-

CHIG'ATOY TILIGA OID

lillar sifatida "o'zicha rivoyat-u hikoyat va yana qandaydir manbalar keltiradi" deyish bilan kifoyalanilgan. Shu bois o'quvchi asl "pismiqlik" kimligini aniqlashtira olmay boshi qotadi. Bu maqola "Qodiriyning qasami" deb nomlangan, muallifi Ro'zimboy Hasan, "Jadid" gazetasining 2025-yil 26-dekabr 52-sonida e'lon qilingan.

Biz o'zbek olimlari va xorijdagi ayrim olimlarning o'zbek tili tarixi, chig'atoy tiliga oid taqqidiotlari bilan tanishib "biz turkiy xalqlarning eng qadimiy xalqlaridan birimiz" degan to'xtamga kelganmiz. Bu haqda omma-bob bir podkastda chig'atoy tili, ya'ni bugungi kunda eski o'zbek tili deb yuritilayotgan til barcha turk xalqlari tillarini birlashtirib turgan, ularning shakllanishida katta rol o'ynagan, umumturk tili darajasiga ko'tarilgan, degan fikrni bildirganmiz. Bu fikrda boshqa qardosh tillar mavqeyini kamsitish emas, balki o'zbek tilining tarixda tutgan o'rnidan, ahamiyatidan faxrlanish, g'ururlanish, iftixor qilish tuyg'usi mavjudligini izohlashga hojat yo'q.

Mustamlaka davrida buyuk tariximiz, qudratli tilimiz, tengsiz adabiyotimiz, muhtasham madaniyatimiz, o'z kashfiyotlari bilan dunyoni lol qoldirgan allomalarimiz... bilan g'ururlana olarmidik, oshkora iftixor qilishga had-dimiz sig'armidi?! Kamsitish va tahqirlashlarning chegarasi bormidi? O'zbek xalqining haqiqiy tarixi haqidagi iliqroq gapni eshitishga, o'qishga millatdoshlarimiz qanchalik mushtaq bo'lganliklari ham sir emas. Taniqli ijodkor Abduqahhor Ibrohimov "Bizkim, o'zbeklar" kitobining so'zboshida yozishicha, 1967-yili xizmat safari bilan Moskvaga borgan. Stolesnikov ko'chasidagi "Bukinist" do'koniga kirib AQSHning Chikago shahrida 200 ming nusxada nashr etilgan ikki jildlik "The World book Encyclopedia dictionary" ("Jahon ensiklopediyasi")ni ko'rib, undan o'zbek haqida ham biror ma'lumot bormikan deb qidirgan. Abduqahhor Ibrohimov **"O'ZBEK – jahon xalqlari orasida birinchilardan bo'lib, turkiy xalqlar o'rtasida birinchi bo'lib o'troqlashgan, madaniy turmush kechiruvchi, jahon sivilizatsiyasiga hissa qo'shgan millat..."** degan ma'lumotni o'qigandagi holatini shunday yozadi: "Chunonam sevinib ketdimki, hali o'sha paytgacha bunday ma'naviy huzur-halovat tuymagan edim".

Endi bugungi kunda eski o'zbek tili deb yuritilayotgan chig'atoy tiliga oid bildirilgan ayrim qarashlar haqida to'xtalib o'taylik. XX yuzyillikning boshlarigacha ko'plab olimlarning asarlarida bu haqida munosabat bildirilganligini ko'rish mumkin. Qomusiy olim Abdurauf Fitrat o'zining qator ishlarida chig'atoy tili, chig'atoy adabiyotining shakllanishi, taraqqiyot bosqichlarining muhim xususiyatlarini tahlil qilgan. Uning 1921-yili bo'lib o'tgan Til-imlo konferensiyasida aytgan gaplariga e'tibor beraylik:

"Sharq adabiyotining hashamatli, rangli bir tarixi bor. Bu dabdabali tarixning oldidan o'tganda bu kungi ovro'po adabiyoti ham shapkasini olib salom berib o'tadir. Shunga o'zini majbur ko'radir.

Sharq tarixi, adabiyoti – butun dunyo adabiyoti orasida singirsiz, misli yo'q bir bog'chadir.

Bu go'zal bog'chadagi gullarni saralab ko'rmakchi bo'lsak, birinchi sirada, birini qatorda arab ham eron gullarini, ikkinchi sirada esa, urdu ham turk chechaklarini ko'ramiz. Sharq tarix adabiyotida birinchilik arab-eron adabiyotiga, ikkinchilik esa urdu ham turk adabiyotiga berilgandir.

Sharq tarix adabiyotida ikkinchi o'rin tutqon turk adabiyotining eng muhimi, eng ko'pi, eng qimmatlisi chig'atoy shevasidagi adabiyotdir...

Unda yuksak, oliy, san'atkor adabiyot bor! Chig'atoy tarix adabiyotida Boyqaro, Navoiy, Lutfiy, Umarxon, Fazliy kabi san'at dunyosida mo'jiza ko'rsatib, to'ponlar qilg'on qahramonlarga ko'ib uchraymiz.

So'zning qisqasi: chig'atoy adabiyoti turli shevali turk adabiyoti orasida eng yuksak, eng muhim o'runni tutqondir.

Boshqa shevadagi turk adabiyoti bunga ushqiliklari, buning shogirdliklari bilan maqtanib turalar...

Chig'atoy adabiyoti – turk adabiyoti orasida yuksak, yuqori, oliy bo'lg'ondan keyin, chig'atoy tilining ham turk tillari orasida yuksak, yuqori, oliy bo'lg'onlig'in qabul etmak mutlaqo lozimdir...

Chig'atoy sarfi bilan tatar ham usmonli sarflarini siralab qarag'anda chig'atoychaning sarfda, ya'ni ishtiyoqda boylig'ini ko'ramiz...

Bunlardan boshqa turk tili, turk adabiyoti to'g'risida yozilg'on asarlarning har birini o'qug'onda "chig'atoy tili, chig'atoy adabiyoti – turk tillari va turk adabiyoti-ni onasi, bobosidir" degan so'zlarga uchramoq mumkindir.

Adabiyotimizning turk adabiyotlari orasida eng yuqori bir o'runda turg'onidan tilimizning-da turk tillari orasida yuqori bir mavqe tutg'onini chiqarg'on kabi, bundan ikkinchi bir masala tug'adir: adabiyotimiz arab, fors adabiyotiga qarag'anda ikkinchi sirada ekan, tilimiz-da arab, fors tillariga qarag'anda ikkinchi sirada qolur(mi)?

Bunga javob beramiz: "Yo'q"! Tilimizdagi so'z boylig'i, ishtiyoq kengligi, qoida tugalligi, sarf-nahv ingichkalari boshqa sharq tillaridan qolishmas. Bu to'g'rilarda fors tilini butunlay keyinga qoldiradir".

Olim boshqa bir asarida ham chig'atoy tilining mavqeyi haqida shunday fikr bildirgan: *"Chig'atoycha O'rta Osiyoda yashag'an turkiy qabila shevalarining hammasidan yuqori turg'an adabiy, rasmiy, baynalqabilaviy bir tildir...*

Yolg'iz O'rta Osiyoda emas, butun turk dunyosiga yoyildi. Totor tiliga bir ko'p yillar jon ozig'i bo'la keldi.

Usmonli va Ozarboyjon turklari ham bu adabiyot bilan mashg'ul bo'ldilar. Bu shevada she'rlar yozdilar, chig'atoy lug'atlari yasadilar".

Abdurauf Fitrat g'arb adabiyotidan sharq adabiyotini, barcha turk xalqlari adabiyotidan chig'atoy adabiyotini, turk xalqlarining tillaridan, fors tilidan chig'atoy tilini ustun qo'ymoqda. Uning yuqoridagi fikrlarida ham "Biz turkiy xalqlarning eng qadimiysimiz" degan ma'no yaqqol biliniy turibdi. Shunda uni ham bugungi kunda "O'ta tor doiradagi mahdud millatchilik!"da ayblab, "tarixdan chala xabardorlar" toifasiga kiritamizmi?!

Bugungi kunda o'zbek oydinlari, olimlari orasida "chig'atoy tili", "chig'atoy adabiyoti" tushunchalariga qarashlarda ham yakdillik yo'qligini kuzatish mumkin. Hatto til tarixi mutaxassislari orasida ham bu til, bu adabiyot bizniki emas deb qaraydiganlar, shu qarashlarni tashviq qiladiganlar bor.

Sevimli yozuvchimiz Pirimqul Qodirovning 2005-yili "Til va el" nomli keng kitobxonlar ommasiga mo'ljallangan mulohazalar, dalillar va xulosalarga boy asari chop etilgan. Asarda tilimizning boy tarixi mantiqiy izchillikda, aniq dalillar asosida juda yaxshi yoritilgan. Shu bois asar o'sha davrda jamoatchilik tomonidan yaxshi kutib olindi, haqli ravishda ijobiy baholandi.

Mazkur asarda "chig'atoy tili", "chig'atoy adabiyoti"ga ham munosabat bildirilgan, ayrim dalillar keltirilgan, til va adabiyotimizning shunday nomlanishi, ba'zi olimlarning ishlari salbiy baholangan:

"Bir qator turkshunos olimlar "Muhabbatnoma" dostonini "Chig'atoy tilida yozilgan" degan fikrni oldinga suradilar". "Afsuski, tilshunoslar orasida bu ibora hanuzgacha mumtoz o'zbek adabiy tiliga nisbatan tatbiq etib kelinmoqda". "Chig'atoy tili", "Chig'atoy adabiyoti" degan iboralarning hech qanday tarixiy va nazariy asosga ega bo'lmagan, sun'iy narsa ekanini aytgan edik. Afsuski, tilshunoslar orasida bu ibora hanuzgacha mumtoz o'zbek adabiy tiliga nisbatan tatbiq etib kelinmoqda".

"Afsuski, ayrim o'zbek olimlari til tarixiga oid kitoblarda "chig'atoy tili" iborasining mohiyatiga e'tibor bermay keladilar.

Universitetlarning filologiya fakultetlari uchun o'quv qo'llanma sifatida 1994-yili nashr etilgan kitobda shunday satrlar bor:

"Turkshunoslikda ba'zan chig'atoy adabiyoti va chig'atoy tili, chig'atoy turkiysi atamallari uchraydi. Bu o'rindagi chig'atoy adabiyoti atamasini o'zbek mumtoz adabiyoti deb tushunmoq kerak. Chig'atoy tili atamasi esa eski o'zbek adabiy tilini anglatadi".

Bu ma'lumotni talabalar ongiga o'quv qo'llanma orqali yetkazib berayotgan tilshunos olimlarimiz bir lahza o'ylab ko'rmaydilarki, Chig'atoy o'zi kim bo'lganki, butun bir adabiy tilni, hatto Alisher Navoiy davridagi mumtoz adabiyotni "Chig'atoy tili", "Chig'atoy adabiyoti deb atash kerak?".

AYRIM QARASHLAR HAQIDA

“Til va el” kitobida Chig‘atoy nomining baland mavqega ko‘tarilishi sovet davri bilan bog‘liq ekanligi urg‘ulanadi: “Sovet davrida Chig‘atoy nomi Temuriylar davridagi madaniy yuksalishni xaspo‘shlash uchun ataylab shunday baland mavqega ko‘tarilgan edi”. Pirimqul Qodirov shunday mulohazalaridan keyin chig‘atoy tili haqida “bunday til, umuman, tarixda bo‘lgan emas”, degan qat‘iy xulosani bergan.

Albatta, ushbu fikrlarning ayrimlari munozaralidir. Avvalo, shuni aytish kerakki, Chig‘atoy nomi Temuriylar davridagi madaniy yuksalishni xaspo‘shlash uchun qo‘llanmagan. Aksincha Chig‘atoy nomi bilan bog‘liq “chig‘atoy adabiyoti”, “chig‘atoy tili”ga qarshi kurash XX yuzyillikning 20-yillari o‘rtalaridan boshlanib, 30-yillardan bu jarayon ancha keskinlashib mustaqillik davrigacha tizimli ravishda olib borilganini kuzatish mumkin.

1918-yil oxirida Abdurauf Fitrat “Chig‘atoy gurguni” nomli jamiyat tuzdi, u o‘zbek tili va o‘zbek adabiyotining rivoji uchun qayg‘uradigan madaniy-ma‘rifiy to‘garak edi. Jamiyat o‘zida Mashriq Yunus(Elbek), G‘ozi Yunus, Cho‘lpon, Botu, Sayda‘loxo‘ja, Toshqin, Sanjar Siddiq, O‘ktam va boshqa zamonasining zukko ziyolilarini birlashtirgan edi. “Chig‘atoy gurguni”ning asosiy maqsadi o‘zbek tili va adabiyotining tarixda tutgan yuksak mavqeyini tiklash, arab alifbosiga asoslangan yozuvni isloh qilish, tilda arab, fors va rus tilidan kirgan so‘zlar o‘rniga shevalardan olingan yoki tub turkiy so‘zlarni qo‘llash, turkiy tillar o‘rtasidagi tarixiy rishtalarni mustahkamlash kabi qator masalalardan iborat edi. Bu yo‘lda ular amaliy ishlarga kirishib, sezilarli darajada yaxshi natijalarni qo‘lga kirita boshlashdi. Yozma til imkon qadar soddalashib jonli tilga yaqinlashdi. Arab alifbosi isloh qilinib ta‘lim va nashr ishlarida qo‘llana boshladi. Bunday harakat esa bolsheviklarning asosiy maqsadlariga mutlaqo zid edi.

Xuddi shu davrlarda inqilobchi Lenin “birlashtirmoq uchun bo‘lmoq” tamoyilini amalga oshirish uchun astoydil harakat qilayotgan, Stalin esa 1925-yili milliy tillarning birlashib ketishi haqidagi qarashni kun tartibiga qo‘ygan edi. Bolsheviklar yangi til, yangi adabiyot, yangi tarix... umuman yangi jamiyatni yaratishga, 20-yillarning oxirlaridan esa kollektivlashtirish harakatini joriy etishga shiddat bilan kirishgan edilar. Shu paytlarda o‘tmish adabiyotini “feodal adabiyoti”, “burjua adabiyoti” deb atash oddiy holga aylandi. Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Boburlar “zodagon”, “burjuaziya vakili” ekanligi haqida maqolalar yozildi. Alisher Navoiy 1933-yili “panturkistlarning bobosi” deb e‘lon qilindi.

20-yillarning 2-yarmidan jadidlar faoliyatini yoppasiga qoralash boshlandi. 1929-yili “Qizil O‘zbekiston” gazetasining 3-sonida(13-, 14-, 15-may) J.Boybo‘latovning “O‘zbek adabiyotida chig‘atoychilik” maqolasi bosildi. Fitratning “O‘zbek adabiyoti namunalari” kitobi munosabati bilan yozilgan bu maqolada Abdurauf Fitrat va asarga so‘zboshi yozgan Otajon Hoshim marksizmni inkor qilish, o‘tmishni ideallashtirish, burjua millatchiligi g‘oyalarini tashviq etishda, ya‘ni chig‘atoychilikda ayblandi, “Chig‘atoy gurguni” faoliyati keskin qoralandi.

Ushbu maqolaga javob tarzida yozilgan Abdurauf Fitratning “Yopishmagan gajaklar(O‘rtoq Boybo‘latovga ochiq xat)” nomli maqolasida o‘zbek adabiyotining barcha mumtoz namunalarini qoralash, “har kimni chig‘atoy” deb so‘kish urfga aylanayotgani qayd etildi: “O‘rta Osiyoning olamg‘a ma‘lum bir madaniyati bo‘lg‘an, bu madaniyatning turkiy asarlari qolg‘an. Bu asarlarning hammasig‘a birdan “axlatlar” deyish, sizning muhokamangizning kirligidan chiqqan yangi bir istiloh bo‘lsa kerak”, “sizda chig‘atoy so‘ziga qarshi qiziq bir holat paydo bo‘lgan, o‘zingizga yoqmag‘an har kimni chig‘atoy deb so‘kmoqchi bo‘lasiz”.

Shu tarzda chig‘atoy tili, chig‘atoy adabiyoti, “Chig‘atoy gurguni” faoliyatini “fosh qilish” kampaniyasi boshlandi. J.Boybo‘latovning “Чаратаизм – пантюркизм в узбекской литературе” (Москва–Ташкент: Объединение государственных издательств Среднеазиатское отделение. 1932), Miyon Buzruk Solihovning “Ўзбек адабиётда миллиётчиллик көренишлери” (Tashkent: Ёз ССЇ дәвләт нәсриятъ. 1933) asarlari maydonga keldi. 30-yillarning boshlaridan Sotti Husayn,

Uyg‘un, Otajon Hoshim, Hamid Olimjon va boshqalar tomonidan yaratilgan ishlarning aksariyatida shunday ruh hukmronlik qilganini ko‘rish mumkin. Bunday qarashlar ilgari surilgan asarlarni yaratish sovet davrida izchillik bilan davom ettirildi. Ayniqsa, 1960-yili chop etilgan M.Vahobovning “O‘zbek sotsialistik millati” nomli 536 sahifalik asari esa chig‘atoychilik bilan bog‘liq barcha ishlarni umumlashtirgani, yangi xulosalar taqdim etgani, bugungi kun nuqtayi nazari bilan aytadigan bo‘lsak, o‘zbek xalqining buyuk tarixini toptagani bilan ajralib turadi.

Chig‘atoy tili, chig‘atoy adabiyotining xos xususiyatlari, o‘rmi, ahamiyati kabi masalalarni turli davrlarda, turli davlatlarda yashab ijod qilgan ko‘plab xorijlik olimlar tadqiq qilgan. Ular ilgari surgan qarashlarda ham munozarali o‘rinlar bor, albatta. Lekin, asosiysi, ular bu tilning, bu adabiyotning o‘z paytida yuksak mavqega ega bo‘lganini e‘tirof etishgan. Endi ana shunday fikrlarga ham to‘xtalib o‘taylik.

Rui Gonsales de Klavixo “Amir Temur Ispaniya elchisi nigohida” nomli asarida chig‘atoy tili haqida alohida to‘xtalib o‘tgan: “*Elchilar Termiz degan shaharga yetib keldilar. Shahar ilgari Kichik Hindiston qaramog‘ida bo‘lib, Temurbek zabt etgandan keyin bu shahar Samarqand saltanatiga qaraydi. Ana shu daryodan Samarqand saltanati boshlanadi. Bu yerdagilar chig‘atoy tilida so‘zlashadilar*”. “*Chig‘atoyning o‘limidan so‘ng bu yerning tub aholisi ularni chig‘atoylar deb nomlashdi va bu nom shu davrga qadar ishlatilib kelingan. Mana shu chig‘atoy qabilasiga Temurbek ham mansub edi*”.

Ismoil Gasprinskiy 1888-yil 18-aprelda chop etilgan “Turkiy til shevalari” nomli maqolasida “*Turkiy shevalarning kattasi to‘rttadir: birinchisi va eskisi chig‘atoy shevasi, so‘ngra qozon shevasi, so‘ngra ozarbayjon va usmonli shevalaridir*” deb yozgan bo‘lsa, 1911-yilning 4-martidagi “Chig‘atoy tili” nomli maqolasida: “Samarqand, Farg‘ona, Sirdaryo hududlarining shevalari eski chig‘atoy shevasidir. Bu shevaning adabiy bo‘lgani butun jahonga ma‘lumdur. Hatto turk adabiy shevalarining eng qadimiy va manbasi bo‘lgani tilchilar orasida tasdiq etilgandir” degan.

Mashhur tatar ma‘rifatparvari va tatar tili bo‘yicha dastlabki asarlar muallifi Qayum Nosiriy tatar tilining kelib chiqishi to‘g‘risida “Zamonamizda tatar tili deyilgan tilimiz aslida chig‘atoy tilining bir tarmog‘i bo‘lib, o‘ziga xos qoidalari va usullari bo‘lgan bir tildir” deb alohida urg‘ulab o‘tgan.

Mashhur turk olimi Fuad Ko‘prulizoda “Turk adabiyoti tarixi” asarida yozadi: “Bu til XIII yuzyillikning ikkinchi yarmidan va ayniqsa, XIV yuzyillikda Xorazm va Qipchoq hududlarida talab darajasida shakllanganidan so‘ng, XV yuzyillikda Movarounnahr va Xurosonda eng mukammal tilga aylangan va yuzyillarcha Hazar dengizidan Kansuga qadar cho‘zilgan keng turk hududining adabiy tili bo‘lib kelgani kabi, hatto Eron, Ozarboyjon, Onadolu, Misr, Hindistondagi turk saroylarida ham buyuk bir mavqega ega bo‘lgan”.

Turk tillari tarixidagi yozma yodgorliklar til xususiyatlarini tadqiq qilgan Ali Karaman o‘g‘li “Chig‘atoy tili bu davrda usmonli va ozariy hududlaridan tashqari Sharqiy Turkiston va Hindistondan Qozon va Qirimga qadar butun turk dunyosining mushtarak yozuv tili holiga kelgan. Usmonli shoirlari orasida bir muddat chig‘atoycha she‘r yozish urf bo‘lgan, madrasalarda chig‘atoy tili o‘rgatilgan... Bu davrning oxirlarida va zamonaviy turk tili deb turganimiz yozuv tillarini shakllantirgan qozoq, qirg‘iz va boshqa turk tillari bilan o‘g‘uzchadan ajralgan turkman tili ham aslida bir g‘arb tili bo‘lgani holda, jug‘rofiy yaqinlik tomonidan chig‘atoy tilining ta‘sirida shakllangandir” degan xulosa kelgan.

G‘arbiy Ovrupo, xususan, Vengriya turkologiyasining asoschisi sifatida e‘tirof etilgan mashhur olim Herman Vamberi XII yuzyillikdan XIX yuzyillikka qadar O‘rta Osiyo mintaqasida yaratilgan yozma yodgorliklarning asosiy qismi chig‘atoy tilida yozilganini qayd etgan. Olim “Chig‘atoy tili darsligi”ning ikkinchi bo‘limida Alisher Navoiy ijodiga yuksak baho berib, uning tili haqida “Hozirgi kunda Navoiy tili O‘rta Osiyoning adabiy tiliga aylangan”, deya ta‘kidladi.

Butun umri davomida asosan o‘zbek tili va adabiyoti masalalari bilan maxsus shug‘ullangan, o‘zbek adabiyoti

tiga oid ko‘plab manbalarni chop ettirgan Y.Ekman yozadi: “Chig‘atoy tili XI yuzyillikdan XIX yuzyillikning oxiriga qadar bo‘lgan O‘rta Osiyo islom-turk yozuv tili taraqqiyotidagi uchinchi bosqichni tashkil etadi. Xoqoniya(Qoraxonli) va Xorazm-Oltin O‘rda yozuv tillarining davomi bo‘lib, temuriylar davrida(1405–1502) shakllangan chig‘atoy tili Navoiyning asarlarida mumtoz til shaklini oldi. Chig‘atoychaning mavqeyi yuzyilliklar bo‘yicha buyuk edi: davlat, yozuv, hatto diplomatik til o‘laroq yolg‘iz O‘rta Osiyo turk davlatlaridagina emas, Ovrupo Rusiyasida yashagan va o‘g‘uz guruhidan boshqa turklarning ham yozuv tili bo‘lib yuzyilligimiz boshlariga qadar qo‘llangandir”.

Atoqli olim, jahonning ko‘plab akademiyalarining a‘zosi, Amerika Qo‘shma Shtatlari, Germaniya, Fransiya kabi davlatlarning yetakchi universitetlari faxriy professori Zaki Validiy To‘g‘on yozadi: “O‘n to‘qqizinchi yuzyillikning o‘rtalariga qadar Turkistonning har tarafida, G‘arbiy va Sharqiy Turkistonda, qozoq va qozon turklarining barchasida umumiy adabiy til sifatida chig‘atoy tili qo‘llanar edi. Turk hukumatlarining, xonlarining, beklarining, aholisining ish muomala tili ham shu til edi. XVIII yuzyillikda Abdulfembat, Abdulkayr, Abilay va boshqa sultonlarning yozishmalari, shu yuzyillikda Turkistonning turli burchaklarida yozilgan boy yozma asarlar va amaldagi ish qog‘ozlari, vaqfnomalar, vasiqalarning barchasi bugun Turkiston, Sibir, Orenburg va Peterburg arxivlarida, xususiylar qo‘lida mavjud. XIX yuzyillikda Qoshg‘arda Xo‘ja va Yoqubbeklarning tarixiga oid yozilgan asarlar bilan Xivada Munis va Ogahiy kabi mualliflarning hamda Qozog‘istonda Abilay va Bukey orasida, Jahongirxonning yozuvlarida qo‘llangan til ayni tildir... Rus hukumatining XVI va hatto, XVIII yuzyilliklarda Sharq davlatlari bilan siyosiy munosabati “tatarcha” nom berilgan shu tilda (ya‘ni chig‘atoy tilida – J.X.) bo‘lardir. Chor Boris Godunov nomiga Ali Jaloyir tarafidan yozilgan turk tarixining tili, Movarounnahr o‘zbek sultonlari nomiga yozishmalari ham shu tilda bo‘lgan edi.

Faqat XVIII va XIX yuzyilliklarda Turkistonni o‘rislar istilo etgandan so‘ng vaziyat o‘zgardi. Umumiy adabiy tilning o‘rniga qabila tillari qo‘llandi”.

Endi aniq manba sifatida Abayning “Kitab tasdiq” nomli asariga murojaat qilaylik. Asar hajman katta emas. 2021-yili qayta chop etilgan 19 sahifali asar matnidagi 344 ta so‘zga izoh berilgan, ya‘ni bugungi qozoq o‘quvchisi uchun tushunarsiz bo‘lgan so‘zlarning izohi keltirilgan. Bular orasida **фэрээнди, адам, йадрар, ихлас, мухаббат, ылым, ыакл, сәбәб, ұсаз, талаб, Аллах, дуниа, шәкл, дәлил, жан, гүзәл, асыл, кәмәләт, хакикат, раст, дүшман, дін, дуст, күмар, һәр, хикмат, хәмма, сифат, мал, ыиззат, хұрмат, әгәр, лайық, бәндә, ислам, иман, пайғамбар, файда, маъна, тәслим, шарт, қудрат, ирада, қәлам, зәрра, ұлуғ, ирада, мұхтаж, таъриф, мүмкін, ҳаким, қадим, шарх, ғафлат, начар, хизмат, ҳисаб, ботыл** kabi so‘zlar bor. Bunday izohlangan so‘zlarning aksariyati bugungi o‘zbek tilida faol qo‘llanadi. Bu til esa chig‘atoy tili edi. Qirg‘izlarning “Manas” eposi ham 1920-yili chig‘atoy tilida e‘lon qilingan. Ushbu nashr 2025-yili Bishkek shahrida qayta chop etildi.

Bugungi kunda barcha xorijiy ilmiy doiralarda, xalqaro amjumanlarda deyarli eski o‘zbek tili degan tushuncha ishlatilmaydi, aksariyat hollarda chig‘atoy tili degan ibora qo‘llanadi. Qolaversa, xorijdagi “chig‘atoy tili”, “chig‘atoy adabiyoti” nomi ostida berilayotgan tilimiz va adabiyotimiz haqidagi tadqiqotlarda tilimiz va adabiyotimiz kamsitilayotgani yoki noto‘g‘ri talqin qilinayotgani uchramaydi, aksincha ularning tarixdagi yuksak mavqeyiga xolis baho beriladi, ulug‘lanadi. Endi tasavvur qilib ko‘ring, shunday anjumanlarda “chig‘atoy tili”, “chig‘atoy adabiyoti” bizning til emas, bunday til tarixda bo‘lgan emas, deb bo‘ladimi? Aslida “chig‘atoy tili” deb nomlangan til mohiyat e‘tibori bilan “eski o‘zbek tili”(umuman u davr tilini eski deb atash ham bahsli masalalardan biridir) deb nomlanib kelinayotgan tilning aynan o‘zidir. “Chig‘atoy tili” mohiyat e‘tibori bilan bizning til. Shu bois **“bunday til umuman tarixda bo‘lgan emas”** deyish ilmiy asosga ega emas...

Til va SI

So'nggi yillarda o'zbek tilining xalqaro miqyosdagi nufuzi sezilarli darajada oshdi. Bugungi kunda **30 dan ortiq mamlakatda** o'rganilmoqda. Jumladan:

- **AQSH** – Indiana, Harvard, Kolumbiya, Chikago, Kaliforniya universitetlarida Markaziy Osiyo tillari dasturlari doirasida o'zbek tili o'qitiladi. Indiana universiteti huzuridagi *CeLT* markazi o'zbek tili bo'yicha yetakchi ilmiy-ta'limiy markaz hisoblanadi.
- **Germaniya** – Gumboldt, Gettingen, Bonn, Gamburg universitetlarida o'zbek tili va adabiyoti bo'yicha kurslar mavjud.
- **Fransiya** – Sorbonna universitetida turkiy tilar yo'nalishida o'zbek tili muntazam o'qitiladi.
- **Rossiya** – Moskva davlat universiteti, Sankt-Peterburg davlat universiteti, Qozon federal universiteti, Ufa, Novosibirsk, Yekaterinburg oliy ta'lim muassasalarida o'zbek tili chuqur o'rganiladi.

- **Google Translate, Yandex Translate, DeepL** kabi global tarjima platformalarida o'zbek tili joriy qilindi;

- **o'zbek tilida ovozli yordamchi, nutqni matnga aylantirish(speech-to-text)** texnologiyalari ishlab chiqildi;

- **elektron lug'atlar, terminologik bazalar, on-layn platformalar** yaratildi.

Shuningdek, **“Raqamli O'zbekiston – 2030” strategiyasi** doirasida o'zbek tilini sun'iy intellekt texnologiyalariga chuqur integratsiya qilish rejalashtirilgan.

O'zbek tilining to'laqonli qo'llanishiga to'siq bo'layotgan muammolar:

1. Sun'iy intellekt tizimida **o'zbek tili uchun sifatli ma'lumotlar bazasining kamligi.**
2. Zamonaviy **terminologiyaning sust rivoji.**
3. Ijtimoiy tarmoqlarda **o'zbekcha professional kontent yetishmasligi.**
4. Yoshlar orasida **nutq madaniyatining pasayishi.**
5. Ta'lim tizimida **kommunikativ metodlarning yetarli joriy etilmagani.**

So'z boyligi – o'z boyligimiz

Har qanday millat, yurt o'ziga xos urf-odatlar, qadriyatlar, moddiy va ma'naviy boylklari qatori so'z deb atalmish bebaho xazinasiga ham ega bo'ladi. So'z aloqa vositasidir. U bizni o'tmish bilan bog'laydi. Ularda ota-bobolarimiz, munis momolarimiz, onajonlarimizning hidlari anqib turadi. Shuning uchun ham tarixiy so'zlarni avaylab saqlash, yo'qolib borayotganlarini tiklash – har birimiz uchun muqaddas burchdir. Bunday so'zlar, asosan, shevalarda asl ma'nosi va tub ildizi bilan saqlangan. Shu sabab shevalar har bir xalq tilining o'ziga xosligi, milliyligini namoyon qiladigan asosdir. Ular umumadabiy tilning boyish manbalaridan biri hisoblanadi. Ko'plab unutilib borayotgan qadimiy so'zlar shevalar orqali qayta tiriladi va (ba'zan) adabiy tilga yangi leksik birliklar sifatida kirib keladi.

O'zbek tili boy tarixiy ildizlar va rang-barang hududiy ko'rinishlarga ega. Tilimizning ana shu hududiy ko'rinishlari **shevalar** deb ataladi. Sheva so'zlar esa ma'lum bir viloyat yoki hudud aholisi nutqida qo'llanadigan, adabiy tildagi muqobilidan talaffuz, ma'no yoki shakl jihatidan farq qiladigan birliklardir. Ular o'zbek tilining boyligi, rang-barangligi va tarixiy taraqqiyotini aks ettiradi. So'z va atamalarining ham har bir joy, hudud uchun o'ziga xos xususiyatlari bor. Shunday so'zlar borki, bir tushunchani bildirsa-da, bir hududagi shaklini ikkinchi hudud vakillari tushunmaydi. Ya'ni bir so'zning 4-5 tagacha sheva variantlari mavjud. Quyida Surxondaryo viloyati sheva so'zlarining umumiy so'zlashuv tilidan farq qiladigan o'ziga xos xususiyatlari haqida qisqacha to'xtalib o'tmoqchimiz.

Alohida urg'u berishga to'g'ri keladigan tomoni, bu viloyat shevasi “j”lovchi shevalar qatoriga kiradi, ya'ni adabiy tilda “y” harfi bilan boshlanadigan ko'p so'zlar “j” harfi bilan boshlanadi. *Yo'l – jo'l, yigit – jigít, yur – jur, yer – jer.*

Adabiy tilga oid so'zlarda bo'lganidek, shevalarda ham so'zlar eskirishi, muomaladan chiqib ketishi mumkin. Ayrimlari tushunchasi bilan birgalikda eskirsa, ayrimlari tushuncha saqlangan holda shakliy o'zgarishga uchraydi. Bu jarayonni Surxondaryo shevalariga oid misollarda keltirib o'tmoqchimiz.

Gul oshiq – yigitning qizga oshiq bo'lib qolishi, o'ldim-kuydim yurishlari. O'tgan asr o'rtalarigacha Surxondaryo shevasida faol qo'llanilar edi. Bugun iste'moldan deyarli chiqib ketgan.

Huli – tamakining bir turi. Hozir bu tushuncha ham, so'z ham eskirgan. *“Nosning oti hulidir, tamakining gulidir”* degan ibora ham mashhur edi.

Ayrim so'zlar hududning o'zida bir necha ma'noda qo'llaniladi.

Ukkag'ar – yomon ko'rgan insonlarimizga nisbatan ishlatiladigan so'z. Uni ijobiy tarzda ham, salbiy tarzda ham qo'llash mumkin. Agar bironi yaxshi ko'rib qolsangiz, uni “akag'arning bolasi” deb erkalatasiz. Yomon ko'rsangiz ham shu so'z qo'llaniladi: *“Ey, nomard, ey, ukkag'ar”*. Uzoq vaqt kelmagan odam uyingizga kelsa ham *“Ukkag'ar, keldingma?”* deyiladi.

Churiy/cho'riy – bolalar harakatli o'yinlaridagi zaxira o'yinchi. Masalan, bolalar 13 ta bo'lsin, deylik. Ikkita guruh tuzilsa, bitta bola ortib qoladi. Ana o'sha bolani churiy/cho'riy deyishadi. U qaysi guruhda biror bolaning oyog'i lat yesa, o'sha bolaning o'rniga kirib o'ynaydi. Yana bir holatda bu so'z qo'llaniladi. Agar besh kishiga ikki tovoq osh keltirilsa, bir kishi cho'riy bo'ladi, ya'ni har ikki tovoqdan ham taomlanishi mumkin.

CHORRAHADA TURGAN TIL

Qilinishi shart bo'lgan amaliy ishlar:

1. Sun'iy intellekt uchun o'zbek tilining yirik raqamli bazasini yaratish:

- millionlab matnlardan iborat **milliy til ma'lumotlar ombori** yaratish;
- SI uchun maxsus **annotatsiyalangan lingvistik korpus** tayyorlash.

2. O'zbekcha sun'iy intellekt platformalarini ishlab chiqish:

- o'zbek tilida **chatbotlar, ovozli yordamchilar, tarjimonlar** yaratish;
- davlat xizmatlari uchun **o'zbekcha SI tizimlari** ishlab chiqish.

3. Ijtimoiy tarmoqlarda til madaniyatini targ'ib qiluvchi loyihalar:

- blogerlar uchun **grant va tanlovlar;**
- o'zbek tilidagi **eng yaxshi sahifalar**

reytingi;

- “Eng yaxshi ilmiy-ommabop kontent” mukofoti.

4. Ta'limda raqamli nutq madaniyati fanini joriy qilish:

- maktab va OTMLarda **“Raqamli nutq madaniyati”** fanini kiritish;
- debat, podkast, videoma'ruza, loyihaviy mashg'ulotlarni kengaytirish.

5. Biling muhit uchun maxsus metodika yaratish:

- ikki tilli bolalar uchun **moslashtirilgan darsliklar;**
- interaktiv o'yin, mobil ilovalar ishlab chiqish.

Milliy tafakkur va til mas'uliyati

Til – bu **xalqning ruhiy pasporti, tarixiy xotirasi va tafakkur mexanizmi**. Shu bois o'zbek tilining kuchli, jozibali va raqobatbardosh bo'lishi – **milliy xavfsizlik darajasidagi masaladir**. Har bir so'z, ibora, maqol va matn ortida asrlar davomida shakllangan milliy tajriba mujassam. Tilga bo'lgan mas'uliyatsiz munosabat milliy tafakkurning sayozlashuviga olib kelishi mumkin.

O'zbek tili tarixiy chorrahada turibdi: **yo u raqamli makonda faol global tilga aylanadi, yo axborot oqimi soyasida chekinib qoladi**. Bu tanlov har birimizning mas'uliyatimizga bog'liq. Agar o'zbek tilini sun'iy intellekt, ijtimoiy tarmoqlar va raqamli platformalarga chuqur integratsiya qila olsak, milliy tafakkur ham, madaniyat ham, taraqqiyot ham yuksaladi.

Madina RO'ZIYEVA,
ToshDO'TAU tayanch doktoranti

- **Turkiya** – Anqara, Istanbul, Egey, Marmara universitetlarida o'zbek tili bo'yicha maxsus kafedralar mavjud.

- **Janubiy Koreya** – Seul milliy universiteti, Xankuk chet tillari universiteti, Pusan universitetida o'zbek tili va Markaziy Osiyo bo'yicha tadqiqotlar faol olib boriladi.

- **Xitoy** – Pekin, Shanxay, Sian, Urumchi universitetlarida o'zbek tili sinologiya va turkologiya yo'nalishlarida o'qitiladi.

- **Yaponiya** – Tokio, Osaka, Kioto universitetlarida Markaziy Osiyo tillari dasturlarida ham o'zbek tili ta'limi mavjud.

Bu raqamlarning o'ziyoq o'zbek tilining **xalqaro ilmiy va madaniy maydondagi o'rni tobora mustahkamlanayotganini** ko'rsatadi.

Biroq shuni ta'kidlash kerakki, TikTok, Instagram, Telegram, YouTube, Facebook platformalarida **o'zbek tilidagi sifatli kontent ulushi hanuz yetarli emas**. Natijada yoshlar ko'proq inglizcha va ruscha kontent “iste'mol” qilmoqda, nutqida til aralashuvi keskin kuchaymoqda. **“Story tashladim”, “meeting-da edim”, “feedback beraman”, “update qildim”, “online bo'ldim”** kabi iboralar oddiy holga aylanib bormoqda. Bu jarayon oddiy til modasi emas, **milliy tafakkur strukturasining asta-sekin o'zgarishidir**.

O'zbekistonda o'zbek tilini raqamlashtirish bo'yicha **katta ishlar amalga oshirilmoqda**. Jumladan:

- **lotin yozuviga asoslangan milliy korpus** yaratildi;

- **O'zbek tili milliy korpusi**(uzcorpus.uz) ishga tushirildi;

- **davlat tilida matnni avtomatik tahrirlash, imlo tekshirish tizimlari** yaratildi;

UCHI-QUYRUG'I YO'Q SO'ZLAR

Quyida Surxondaryo viloyati Jarqo'rg'on tumani shevalaridan iborat lug'at matnini ham keltirib o'tmoqchimiz. Bu yerda e'tiborga molik deb hisoblagan bir qator so'zlarni imkon qadar izohlash va ma'nosini illyustrativ misollar orqali aniqroq ochib berishga harakat qildik. Maqsadimiz asl o'zbekcha so'zlarni yana bir bor xalqimiz yodiga solish va yosh avlodga ularni tanishtirishdan iborat. Zero, sheva so'zlari adabiy tilning tarkibiy qismi emas, lekin uning rivojlanishi va boyishida muhim manba hisoblanadi. Shevalarni o'rganish nafaqat tilshunoslik nuqtayi nazaridan, balki milliy madaniyatni anglash jihatidan ham katta ahamiyatga ega.

Abaychi – kishiga qattiq gapirmaydigan, muloyim, jilmayib, bosiqlik bilan so'zlaydigan kishi.

Akang qayqi – o'zini o'zi maqtab aytiladigan so'z. Botir, dovyurak, qo'rqmas degan ma'nolarni anglatadi. Koptok o'yinida agar koptok qo'shnining hovlisiga o'tib ketsa, uni olib chiqmoqchi bo'lgan bola *“akang qayqi olib chiqadi”* deb maqtanib qo'yadi.

Arbaymoq – dasturxon atrofida oyoqlarini beo'xshov kerib o'tirmoq.

Ayqash-uyqash – muayyan bir narsa-buyumlarning tartibsiz, sochilgan holati. *Hamma narsa ayqash-uyqash bo'lib ketdi.*

Bulkillamoq – past olovda qaynamoq(asosan suyuq taomlarga nisbatan qo'llaniladi). *Sho'rva bulkillab qaynayapti.*

Bo'zraymoq – xafa bo'lib, arazlab qaramoq. *Nega menga bo'zrayasan?*

Doyov – tetik, bardam.

Hakillamoq – tinim bilmay u yerdan bu yerga, bu yerdan boshqa joyga borib ishlab yurmoq. Kishilarga qarata aytiladi: *“Bola-chaqang ochdan o'lyaptimi? Buncha hakillaysan”.*

Hayla – ko'z o'ngida turgan, o'zidan naribroqda bo'lgan narsa yoki yuz berayotgan voqea-hodisani ko'rsatishda ishlatiladi. *Ana, ana u ma'nosida.*

Hilbiration – ezilmoq; hil-hil pishmoq. *Go'sht hil-birab pishganidan og'zimda erib ketyapti.*

Irjiq – xunuk. Yuzy xunuk, og'zi qiyshiq odamlarga nisbatan qo'llaniladi.

Jappa-javlik – hamma, barcha. *Jappa-javlik o'tinglar, bir piyola choyim bor.*

Jizg'anak – ko'rolmaslik, ichi qoralik.

Jomov – yirtiq joy yamaladigan mato bo'lagi.

Jumrug' – oshqozon. Ko'p ovqat yeydigan odamlarning oshqozoniga nisbatan aytiladi. *Bu ovqatning hali jumrug'umga juq ham bo'lmadi.*

Jumurtqa – tuxum.

Jo'bgar – eshitgan gapini boshqalarga yetkazadigan, chaqmachaqaq, chaqimchi.

Kampirovuz – mix sug'uradigan asbob, ombir.

Kebanak – kigizdan nimcha shaklida tikilgan libos. *Qishni bir kebanakda o'tkazdim.*

Kezanak – qo'y go'shtining suyakli joyi.

Kuvan – yangi tug'ilgan qo'zi yoki uloqlarni bog'lab qo'yadigan arqon.

Mumsiq – tuhmat qilgan, g'iybat qilgan odami bilan yuzma-yuz kelganda mulzam bo'lib qolish holati. *Mana, gapirolmay mumsiq bo'lib qoldi-ku.*

Murishmoq – sovuqdan tirishmoq.

Nushxurd – kosa, tovoqqa suzilgan ovqatning oxirigacha yeyilmay qolgan qismi.

Olazarak – hushyor, sergak. *Enamiz bizga “Biror joyga borsangiz yakka yurmanglar, kechasi bir vaqtda uxlamanglar, navbat bilan uxlanglar, olazarak bo'linglar” derdi.*

Pak – sal(harakat, holat, vaziyatga nisbatan). *Ariqdan sakrayman deb, suvga tushib ketishingga pak qoldi. Yiqilishimga pak qoldi.*

Pakki – soch olishda ishlatiladigan ustara.

Pashmak – yoshi katta, ammo bo'yi kalta odam. *Brigadamizda yoshi yigirma ikkilardagi pashmakka bir yigit bor edi.*

Qanqi – bo'lar-bo'lmas, tayinsiz gaplarni gapiradigan; ig'vogar.

Qag'anoq – yumshoqroq pishloqqa o'xshash taom. Yangi qo'zilagan qo'yning sutiga biroz un qo'shib pishiriladi va qozonning o'zida sovutilib, 5-6 soat ushlab turiladi, qotgach olib, kesiladi. *Mana biz tayyorlagan taom – qag'anoq.*

Qilting-qilting – qilar ishin-ing tayini yo'q. *Uyda ham, ishda ham qilting-qilting yuradi.*

Qirtish – qo'y yoki echki qornining ichki tomonida uni qoplab olgan et bo'lagi.

Qumaloq – qo'y va echkilarning dona-dona hidsiz, zararsiz axlati.

Qumzardak – bahor oylarida qumda unib chiqadigan sabziga o'xshash o'simlik(mevasi qora rangda bo'ladi). Ayrim yurak kasalliklariga foyda beradi.

Qo'nqi – biror narsa so'rasangiz to'ng'illab, aniq javob bermaydigan kishi. *Ular ham odammi, yotgan qo'nqi-da.*

Qo'zimunchoq – ayrim yangi tug'ilgan qo'zichoqlarning bo'ynidagi munchoqqa o'xshash joy (qora tusdagi chigitga o'xshaydi).

Sanqi – ishyoqmas, ko'cha-ko'ya bekor yuradigan. *U bir sanqi-da deb, ijrg'anib gapirib qo'yd.*

Sag'naq – ikki adir yoki tog' oralig'idagi, ko'pincha oqar suvlar harakati natijasida hosil bo'lgan pastlik joy, suv yo'li, soy.

Suralpa – turq, bashara, ko'rinish. *Odam suralpa bo'lib qopsan-ku.*

So'rriq – bo'yi uzun, ammo lapashangroq bolalarni ta'riflaganda ishlatiladi.

So'lli – ma'lum vaqtdan keyin ham iste'molga yaroqli meva va sabzavotlar. Sabzavot va ho'l mevalar ancha vaqt turib qolsa, ayrimlarini yeb bo'lmay qoladi. Ayrimlari esa iste'molga yaroqli bo'ladi. Shularni so'li bor deyishadi.

So'lmik – beparvo, hech narsaga qiziqmaydigan.

So'lqi – ko'ylakning bir yengi ikkinchisidan farqli bo'lishi. *Ko'ylakning bu jengi so'lqi bo'pti.*

So'lqillagan – to'lishgan, kelishgan(qizlarga nisbatan). *Qarang-a, pashmakka qiz erga tegib so'lqillagan juvon bo'libdi.*

Takimiyat – qo'y junidan guldor, chiroyli qilib tayyorlanadigan kigiz turi. Bu yupqa(taqir) gilam ustidan to'shaladi.

Tayqi – sayoz, chuqur emas. *Bu ko'l tayqi ekan.*

Tepki – belkurak va shunga o'xshash asboblarning sopiga kiygiziladigan o'rtasi teshik ikki uchli tutqich.

Tolxashovlik qilish – o'jarlik yoki qaysarlik qilib biroz sen-menga borish holati. *Bo'laqol, ukajon, birga borib kelaylik tolxashovlik qilmagin.*

Tulxori – ishyoqmas, non yopishni bilmaydigan (ayollarga nisbatan).

Tus – biror kishi boshqa bir kishini yomon ko'rib qolsa, yoki qilg'i yomon bo'lsa, o'sha kishini “tus yomon odam-da” deb haqoratimiz gapiradi.

Tus-tugal – bus-butun, to'liq. Biror narsaning hisobini olganda hammasi joyida bo'lsa, tus-tugal deb qo'yadi.

Tutmoq – asramoq, avaylamoq, tejamoq. *Bolam, senga hech oyoq kiyim tutmaydi-ya.*

To'nglamoq – quyruqni to'g'rab jiz qilgandan so'ng hosil bo'lgan yog'ning qotib qolishi.

To'ngmoy – quyruqdan olingan yog'.

Ubur-do'qqi – o'qigan yoki eshitgan biror voqeani chiroyli, silliq gapirib bermasdan, qisqa va noaniq gapirish holati. Bunday gapiradiganlarni ubur-do'qqi gapiruvchi deyishadi.

Urt – kulgich. *Yoshligimda birga o'ynaydigan Eshil ismli o'rtog'im bor edi. Bir betida kulgichi(chuqurchasi) bor edi. Nuqul unga “Eshil, urtingdan teshil” deb hazil qilardim.*

Uvuz – yangi tuqqan qo'yning sutiga ozgina un solib tayyorlanadigan taom. *Enam: uvuz pishirdim yeb olinglar.*

Uchi-quyrug'i yo'q – boshidan qarasang, oxiri ko'rinmaydi, cheksiz. *O'-hu, uchi-quyrug'i yo'g'a.*

Xiyl – ichidan pishgan, mug'ombir.

Xovar – hamma tomoni soy bilan o'ralgan tepalikning ustki tekis qismi.

Xumsa – ta'bi, fe'li og'ir. Semizroq, kam gapiradigan, ichimdagini top deyidigan bolaga “xumsasan-da” deyishadi.

Xundi – odamlarga qo'shilmaydigan; 2. Ishining tayini yo'q; 3. Yaqinlarini izlab turmaydigan odam.

Xo'rak – ovqat, taom.

Xo'ran – ovqatni ko'p yeydigan odam. *Oting xo'ran berdi Xudo, xotining xo'ran urdi Xudo.*

Yutaqi – yebto'ymas.

Zavgum – biror ishni qilishi shart, majbur. *Qayerga shoshilaman, meni zavgum qilyaptimi?!*

O'r – qir-adir.

O'rlamoq – qir-adirga chiqmoq.

G'ajir – juda katta, qo'rqinchli qush.

G'idirish – kurashda bakovulning noto'g'ri chiqarigan xulosasiga qarshi aytiladigan so'z. *Halol baholanmadi, kurash natijasi g'idirish bo'ldi.*

G'o'jir – shijoatli, g'ayratli, qiyinchilikdan qo'rqmaydigan.

G'ujanak – sovuq qotganidan qalin kiyinish yoki ko'rpaga o'ranish.

Shaldur-shuldir – gapni quruq olib qochadigan (odam).

Shilamshiliq – yelimlangan buyumlarning bir-biriga yopishib qolishidek yopishadigan narsalar, o't-o'lan yoki odam.

Shilmiq – ko'zidan doim yoshi kelib turadigan odamning holati.

Shimg'ir – burun kavaklaridan oqib tushayotgan suyuqlik.

Chabra – toshlar, tikanakli o'tlar bilan qoplangan qir bag'ri.

Chakalak tomir – quloqning orqa qismidan o'tadigan nozik tomir. Agar o'sha joyni aniq bilib musht tushirilsa, nafaqat odam, balki ot ham joyida tipirchilab o'lib qolar ekan.

Chaydash – olovda choy qaynatish uchun moslangan idish; chovgum.

Chubran – yetti yoshgacha o'g'il bolaning xatna to'yini o'tkazish, qo'lini halollash, musulmon ahliga qo'shish.

Chumak – qovunning pishib, baldaq berib, o'z-o'zidan palagidan uzulish holati. *Qovun qovunni ko'rib chumak olibdi.*

Cho'g'alchi – gap tashuvchi.

Cho'kirtak – tishning sinib, ildizi ustida qolgan qismi.

Cho'tanoq – gapga kirmaydigan, qaysar, to'polonchi bola.

Bayxon NORMATOV,
faxriy o'qituvchi

Dolzarb mavzu

“Yakshi emas, yaxshi”

Nega bolalarda nutq kechikishi kuzatilmoqda?

“Ikki farzandimda ham nutq kechikishi holati kuzatildi. To‘ng‘ichim 4 yoshdan gapira boshladi. Unga nutq rivojlanishining kechikishi – ZRR tashxisi qo‘yildi. Nevropatolog ko‘rsatmasi asosida davoladik. Neyropsixolog va logoped bilan ishladik. Olti oyda juda zo‘r natijaga erishdik, ming shukur. Kichkinam 2 yosh-u 8 oylik. Yoshiga nisbatan yengil ortda qolish, nutq kechikishi kuzatildi(ZPRR – psixo-nutq rivojlanishining kechikishi). Nutqida hali so‘zlar yo‘q. Bu farzandimni ham neyropsixolog bilan davolayapmiz. Keyinroq defektolog va logoped mashg‘ulotlarini qo‘shmoqchimiz. Sabr qilib natija kutayapmiz”.

(Feysbuk ijtimoiy tarmog‘idan olindi).

Bu muammoga hozirgi kunda ko‘p ota-onalar duch kelishmoqda. Xo‘sh, nega bolalarning tili vaqtida chiqmayapti? Bunga sabab nima? Oldin ham shunday holatlar ko‘p kuzatilganmi yoki raqamli zamonga kelib bu muammo darajasiga ko‘tarildimi?

– Nutq inson hayoti uchun muhim ahamiyatga ega. Ba‘zi oilalarda nasliy sabablarga ko‘ra bola tili kechroq chiqadi. Buning biologik va genetik sabablari bor, – deydi O‘zJOKU dotsenti, filologiya fanlari doktori, tilshunos Farruxbek Olim. – Ayrim bolalar dastlab yurishni boshlaydi, so‘ng gapiradi. Ayrimlarining esa, aksincha, dastlab tili chiqadi, keyin yurib ketadi. Bu organizm holatiga bog‘liq. Albatta, bolaning tili chiqishida onaning nutqi muhim. Onaning intellekti tabiiy ravishda bolada aks etadi. E‘tibor bersangiz, ko‘p kishilik oilada ham bola tez gapirib ketadi. Aslida til biologik jihatdan DNK orqali o‘tmaydi, uning rivojlanishi uchun jamiyat kerak. Tashqi ko‘rinishimiz, bo‘y-bastimiz, hatto xarakterimiz ota-onadan genetik o‘tadi. Biroq o‘zbek oilasida tug‘ilgan bola rus tilida muloqot qiluvchi oilada ulg‘aysa, tabiiyki o‘sha tilda fikrlaydi. Til tafakkur bilan kodlashib qoladi, bu qiziq holat. Tafakkuri o‘tkir insonning nutqi ham yaxshi bo‘ladi.

Nutqiy muhit faol bo‘lgan oilalarda ham nutq kechikishi mumkin. Bu bolaning biologik nuqtayi nazardan qanday rivojlanishi, sog‘ligi, o‘zlashtirishi, individual xususiyatlariga bog‘liq. Ota-onasi sergap bo‘lsa ham, bola kamgap bo‘lishi mumkin. Bolalar asosan jarangli tovushlarni aytishga qiyinaladi. Masalan, -r-, -z-, -s- tovushlarini to‘g‘ri talaffuz qilolmaslik, yaxshi emas yakshi deyish holatlariga befarq bo‘lmaslik lozim. Buning biologik asoslari bor. Oldin odamlar suyak chaynab yegan, tish, til faol holatda, og‘izlari kattaroq bo‘lgan. Hozirgi bolalar yumshoq non, yumshoq ovqat yeydi. Bu ham nutqqa ta‘sir qiladi. Ikkinchidan, ota-ona farzandiga me‘yorida ortiq erkalab, chuchuklanib gapirmasligi kerak. Ma‘lum yoshdan keyin katta odamdek gaplashgan ma‘qul. Aks holda bola maktabga chiqqanida kulgili holatlar bo‘lishi mumkin.

– Yaponiyalik olim Masaru Ibuka “Uchdan keyin kech” kitobida shunday deydi: “Bolaga nafaqat ona, ota ham kerak. Ota va farzand o‘rtasidagi muloqotda hech qanday cheklovlar bo‘lmasligi darkor”. Bu jihat bola nutqi shakllanishida ahamiyatlimi?

– Ha, albatta. Nutqdagi yana bir muhim jihat, ota-onaning bola bilan muloqoti. Bolada nutq taqlidan shakllanadi. Ota-onaning talaffuzi tiniq, tilga e‘tibori yuqori bo‘lsa, bolada ham differentsiatsiya(farqlash) holati yaxshiroq shakllanadi. Bola odatda 3–5 yoshlarda ota-onasiga ko‘p savol beradi. Shunday payti “Jim bo‘l, ko‘p gapirma, kattalarning ishiga aralashma” deyish xato.

She‘r yodlatish, ko‘p ertak aytib berish ham bola nutqi, fantaziyasi, dunyoqarashi, ijodkorligi shakllanishiga, faktlarni saralash, voqealar ketma-ketligiga e‘tiborli bo‘lishiga ta‘sir qiladi. Kishilik jamiyatida bola 3 yoshgacha o‘smasa, rivojlanmasa, keyinchalik qiyinaladi. Masalan, olimlar hayvonlar orasida o‘sgan 12-13 yoshli bolalarga til o‘rgatishga harakat qilishgan. Ammo ular bor-yo‘g‘i 10–15 ta, nari borsa 50 tagacha so‘zni o‘rgana olgan, undan ko‘pini emas. Kerakli ma‘lumot vaqtida olinmadimi, keyin kech bo‘ladi. Shunday qarash bor, insonning aqli o‘sib qolmaydi, balki tajribasi ortadi. Yana bir qiziq holat, chaqaloqlar qaysi tilda gaplashishidan qat‘i nazar, butun dunyoda hammasi bir xil yig‘larkan. Yaqinda olimlar chaqaloq yig‘isini ham tilga o‘girishdi. Chaqaloq yig‘laganda – qorni ochqaganda, chanqaganda, sovg‘otqanda qanday tovush chiqarishini o‘rganishdi.

– Adem Gunesh “Bola nimani nega qiladi?” kitobida yozishicha, bolada 2 yoshgacha til o‘rganish jarayoni jadal kechadi. Ota-ona ikki tilda gaplasha olsa, bu yaxshi. Muhimi, bola 6 oyga to‘lguncha onasining faqat bir tilda gapirishini eshitishi kerak. Sababi, bu davrda ongostida fonetik poydevor paydo bo‘ladi. 7 oydan keyingina bola bilan ikkinchi tilda muloqotni boshlash va ilk 6 oygacha foydalanilgan tilni aralashtirib gapirmaslik kerak, deyiladi. Bu haqda sizning qarashlaringiz qanday?

– Ikki tilli muhitda katta bo‘layotgan bolalar nutqi shakllanishining ijobiy va salbiy jihatlar bor. Ijobiy tараflari: bolada yoshligidan farqlash xususiyati paydo bo‘ladi. Ikki sheva muhiti, ikki tilda muloqot qilish bola nutqi rivojlanishiga ijobiy ta‘sir qiladi. Ikkinchi tomondan, ikki tilda gapirayotgan payti bir u tilga, bir bu tilga o‘tish, ya‘ni aralashtirib gapirish holati kuzatiladi. Bunday holatda ota-ona e‘tiborli bo‘lishi kerak. Avvalambor, bir tilda poydevor hosil qilib, keyin boshqa tillarni qo‘shish maqsadga muvofiq. Shu o‘rinda o‘zbek oilasida katta bo‘layotgan bolani ta‘lim rus tilida olib boriladigan maktabga berishlariga qarshiman. Sababi, o‘zbek tilida nutqi shakllangan bola rus guruhiga tushib qolsa, miyada stress paydo bo‘ladi, natijada atrofdagi tengdoshlaridan orqada qoladi.

Xorijiy tillarni o‘rganishga qarshimasman. O‘zim ham poliglottman, 7 ta tilni bilaman. Ammo “bolam xorijiy tilni o‘rgansin” deb 11 yil barcha fandan ta‘limni o‘sha tilda olishi noto‘g‘ri. Hozir til o‘rganish ancha oson. Kurslar ko‘p, kompyuter, elektron lug‘atlardan foydalanish mumkin.

O‘zbek tilining grammatikasi ham bola nutqiga qiyinlik qiladi, deb o‘ylamayman. Balki tilimizning agglutinativligi(qo‘shimchalar qo‘shish orqali ma‘no o‘zgarishi) bu yaxshi. Hattoki, hind-yevropa tillarida so‘zlashuvchi mutaxassislar tilimizning aynan shu xususiyatini maqtashgan. Bu nutq kechikishiga hech qanday sabab bo‘lmaydi.

Yana shuni ta‘kidlash kerakki, raqamli qurilmalar bola nutqiga ta‘sir qiladi. Eng katta xavf – gajetlar, audiovizual materiallarni haddan tashqari ko‘p tomosha qilish. Buning natijasida bolalar faqat iste‘molchi bo‘lib qolyapti. Bu iste‘molchilik ertaga yaratuvchilikka to‘siq bo‘ladi. Hozir bolalar maydonchalarga chiqib jamoada birga o‘ynash, jismoniy harakat qilish o‘rniga birga telefon o‘ynashyapti. Koptok tepish, yerga rasm chizish, jismoniy harakat deyarli yo‘q.

Afsuski, internet platformalarida o‘zbek tilidagi ma‘lumotlar, bolalarga bag‘ishlangan multfilm, ko‘rsatuv va kontentlar ehtiyojimizga nisbatan kam. “Bolajon”, “Aqlvoy” telekanallari yetarli emas. Shuning uchun ular boshqa tildagi kontentlarni tomosha qilishga majbur bo‘lyapti. Bu bolaning dunyoqarashi boshqa til ta‘sirida shakllanishiga olib kelmoqda.

Feysbuk orqali yosh onalar guruhiga “Farzandingiz necha yoshdan gapira boshlagan? Nutq kechikishi kuzatilmaganmi?” deb murojaat qilganimda, ko‘pchilik onalar farzandida nutq kechikishi bilan birga hatto gapirmaslik muammosi borligini aytish-

di. “Qaysi yoshda nutq kechikishi haqida jiddiy tashvishlanish kerak?” degan savolimizga logoped Nigora G‘ulomova quyidagicha javob berdi:

– Chaqaloqlar odatda bir yoshga to‘lgandan keyin sodda so‘zlarni ishlata boshlaydi va yangi so‘zlarni o‘rganish jarayoni 18 oydan boshlab tezlashadi. Bu davrda chaqaloqlarning so‘z boyligi rivojlanishi ham kuzatiladi. 2 yoshga to‘lgunga qadar bolalar taqlidni so‘zlar bilan birga ishlat-sa, 2 yoshdan so‘ng taqlidni kamroq ishlatib, sodda gaplar orqali o‘z fikrlarini bildirib boshlaydi. Bu yoshda bolalarga so‘zga almashgan so‘zlarni aytishga ruxsat beramiz. Masalan, mashinani *bi-bip*, mushukni *miyov* deyish. Muhimi, bolada kommunikatsiya shakllangan bo‘lishi kerak. Bolalar 4-5 yoshga kirganida kattalarga o‘z xohish va ehtiyojlarini uzoq va murakkab jumlar bilan hech qanday qiyinchiliksiz ifoda eta oladi, atrofdagi voqea va hodisalarni oson tushunadi. Ammo erta yoshda, masalan, 1.5–2 yoshda o‘yinchoqlarga, birgalikda o‘yin o‘ynashga qiziqishi bo‘lmasa, ismiga, ko‘zga qaramasa, buyruqlarni bajarmasa, bu bolada aniq nutq kechikishi bo‘ladi. Agar farzandingiz 2 yoshda so‘zlarni aytmasa, 3 yoshda frazali nutq shakllanmagan bo‘lsa, albatta zudlik bilan mutaxassisga murojaat qilish kerak.

Bevosita eshitish muammolari(karlik yoki zaif eshitish) nutq shakllanishini keskin cheklaydi, chunki bola tovushlarni noto‘g‘ri yoki umuman eshitmaydi. Bu so‘z boyligining kamligi, idrokda muammolar tufayli noto‘g‘ri talaffuz bo‘lishi, grammatik xatolar va tushunishdagi qiyinchiliklarga olib keladi. Eshitishdagi muammolar nutq kechikishi yoki rivojlanmasligi, muloqot va ijtimoiy moslashuvda jiddiy to‘siqlarni yuzaga keltiradi.

Oxirgi yillarda bolalar TV va gajetlar bilan ko‘p vaqt o‘tkazayotganligi sababli nutq kechikishlari ko‘p uchrayotganining guvohi bo‘lyapmiz. Bundan tashqari, bolalarda sensor integratsiya muammolari nutq tushunishdagi muammolarni keltirib chiqaradi. Ekranda ko‘p vaqt o‘tkazgan bolalarda eng ko‘p uchraydigan muammoldan yana biri diqqat yetishmovchiligidir. Ekranda kadrlarning tez-tez almashinishiga o‘rgangan bola real hayotdan kerakli emotsiya ololmaydi. Bu esa ijtimoiylashuvdagi jiddiy muammolarni keltirib chiqaradi.

Ilk yoshlarda shunchaki birgalikdagi o‘yinlar juda muhim. Birga o‘ynash va doim bolaning so‘z boyligini oshirish uchun har bir predmetni o‘z nomi bilan aytib ketish va sodda so‘zlarni yodlatishga harakat qilish kerak. 3 yoshdan keyin esa o‘zimizning nutqimizni nazorat qilishimiz muhim. Bolalarga fe‘l, sifat va qo‘shimchalarni to‘g‘ri qo‘llashni o‘rgatishimiz lozim. Bundan tashqari, nafas, artikulyatsiya mashqlari, mayda va yirik motorikani rivojlantiruvchi o‘yinlarni birgalikda o‘ynash tavsiya etiladi.

Maktabgacha ta‘lim muassasalarida bolalar asosan 4 yoshdan keyin logoped mashg‘ulotlariga olinadi. Hozir kichik yoshdagi bolalar uchun ham nutq rivojlantiruvchi mutaxassisga ehtiyoj oshib borayapti. Ota-onalardan ko‘proq vaqt ajratishlarini, rivojlantiruvchi o‘yinchoqlar olib berishi va birga o‘ynashlarini, bolalar TV va telefonlardan iloji boricha kamroq foydalanishini ta‘minlashlarini, ko‘rgandayam o‘zbek tilida multfilmlar qo‘yib berishlarini iltimos qilaman.

O‘z nutqingizni nazorat qiling, so‘zlarni buzib aytapsizmi, bolalar ham sizga taqlid qilib xuddi sizday aytadi. Va yana eng muhimi, uyingizda farzand katta bo‘lyaptimi, tarbiyani o‘zingizdan boshlang. Bolalar ko‘rganini qiladi, aytganingiznimas.

3 yoshli qizim nutqiga yaqinda e‘tibor beribman: “Oyi, buvimning uyiga olib borasiz...iii? Menga chupa-chups olib berasiz...iii? Bugun bog‘chaga boraman...iii?” Qizim -mi qo‘shimchasi o‘rniga i tovushini qo‘yayotganini endi payqabman. Bu xatoni to‘g‘irlashga bugundan kirishdim. Siz-chi, farzandingizni tinglayapsizmi? Uning nutqiga qay darajada e‘tibor beryapsiz?

“Ma‘rifat” muxbiri
Dilafro‘z ABDURAJABOVA
suhbatlashdi.

Mutolaadan so'ng

KOSHG'ARIY SALTANATI

**TIL ILMINING
NAYZADORI**

Atoqli olim va mutafakkir Mahmud ibn Husayn Koshg'ariy haqiga butun turkiy ellar har qancha duo qilsak arziydi. Asli qoraxoniylar hukmdorlar avlodidan bo'lgan, mashhur Bug'ra Qoraxon sulolasiga yettinchi bo'g'inda tutashdigan bu ulug' zot o'tkinchi mulk hoy-u havasidan mardona kechib, boqiy so'z saltanatini zabt etmakka qaror qildi va bu ketmas davlatning o'lmas sohibiga aylandi – “farmon doiralari kengaysin”! Koshg'ariy shunga munosib, chunki “til-da ularning eng yetuklaridan, eng katta mutaxassislaridan, xushfahmlaridan, eski qabilalaridan, jang ishlarida nayzadorlaridan edi” u.

Bepoyon hududni poy-u piyoda kezib, “eng to'g'ri va aniq til faqat birgina shu tilni biladigan, forslar bilan aralashmagan va shaharlarga borish-kelish qiladigan kishisi bo'lmagan odamlarning tilidir, ...boshqa shaharlarga borib yurganlar tilida buzqlik bordir”, degan qat'iy qoidaga ko'ra, mana shunday kamyob odamlarni topib, ulardan o'ttizdan ortiq turkiy lahjalarini – eng kichik farqlarigacha chuqur o'rganib, va nihoyat, ulug' yoshga yetganida o'zining bebaho asariga – “Devonu lug'otit-turk”ga nuqta qo'yib, sokin bir qoniqish ila tin olgan Koshg'ariy boboning nurli siymosini tasavvur qilaman. Mana, yillar davomida inju kabi terilgan so'zlar uning qalamravida, “kitob yangiliklar berishda qiyomiga, qiymat va muhimlikda esa poyoniga yetdi” – “arab tili bilan ikki ulochi ot singari teng poygada o'zib borayotgan turk tili” yashar ekan, endi bu kitob ham mangu barhayotdir.

Ma'lumki, Koshg'ariy devonining izoh va tushuntirish matnlari arab tilida yozilgan. Uni turkiy tillarga birinchi tarjima qilgan o'zbek olimi Xolid Said Xo'jayev edi. Afsuski, bu tarjima nashr qilinmay qolib ketgan.

Xolid Saidning taqdiri atoqli shoir Maqsud Shayxzoda taqdiriga o'xshash: Maqsud Shayxzoda ozarboyjon elidan O'zbekistonga kelib yashab qolgani kabi, Xolid Said O'zbekistondan Ozarboyjonga borib yashab, shu yerda ijod qilgan edi. Taassufki, Ozarboyjon Fanlar akademiyasining tilshunoslik bo'limida mehnat qilayotgan ma'rifatparvar olim 1937-yili nohaq qatag'onga uchrab, qatl qilingan. Aytgancha, Abdul-Qodiriyning mashhur “O'tkan kunlar” romanini ilk bor ozar tiliga o'g'irgan tarjimon ham Xolid Said edi.

Devonning turkcha tarjimalari orasida taniqli adib va olim, professor Basim Atalay tomonidan 1939–1941-yillarda tayyorlangan nashr qanday muhim o'rin tutsa, zahmatkash olim, filologiya fanlari doktori Solihqori Mutallibovning o'zbek tiliga qilgan tarjimasi biz uchun shunday qadrlidir. Ushbu tarjima 1960–1963-yillarda “Fan” nashriyotida chop etilgan. Qo'limizdagi kitob mana shu tarjimaga asoslangan. Uni O'zFA akademigi Ali-bek Rustamov, filologiya fanlari doktori, professor Hamidulla Boltaboyev nashr-

ga tayyorlagan. Filologiya fanlari doktori, professor Hamidulla Dadaboyev mas'ul, filologiya fanlari nomzodi Baxtiyor Isabekov ilmiy muharrirlik qilgan. Kitob avvalida yozilishicha, yangi nashr turk, uyg'ur va rus tillaridagi tarjimalar bilan solishtirilgan, izohlari to'ldirilgan, tarjimadagi ayrim xatoliklar isloh qilingan, boshqa nashrlar bilan qiyoslangan.

Kitob 2016-yili “Mumtoz so'z” nashriyotida chop etilgan. Qo'limda kitobning birinchi va ikkinchi jildlari bor. Har ikki jild bor-yo'g'i 300 nusxadan nashr etilgan. Mazkur nashriyotni tashkil etgan baraka topkur olim Hamidulla Boltaboyev bu kabi xos nashrlardan biror moddiy naf ko'rganini tasavvurga sig'dirish qiyin, ammo bebaho ma'naviy xazina eshigini o'quvchilar uchun qayta ochib bergani shubhasizdir.

Quyida tahlilga olinayotgan misollar devonning faqat birinchi jildiga oid ekanini aytib o'tishim kerak. Chunki o'zim hali shu jildni o'qidim, ayni paytda ikkinchi jild mutolaasi davom etmoqda. Nasib etsa, keyingi jildlar haqida ham taassurotlarimni alohida taqdim etish niyatim bor. Aytish joizki, devonni o'qish, so'ng uni uqish oson mashg'ulot emas, kitobxondan jiddiy qunt va vaqt talab qiladi.

O'rni kelganda, yosh o'quvchi do'stlarimizga umuman o'qish bo'yicha kichik maslahat: avvalo, kitobni to'g'ri tanlang, so'ng e'tibor bilan o'qing, mushohada qiling, o'zingiz uchun zarur joylarini ko'chirib olishdan erinmang, ishoning, erta-bir kun bu sizga albatta asqatadi.

ENG AVVALO SO'Z...

Devondagi har bir so'z – tirik, har birining joni bor, ularni his qilish, hatto ushlab ko'rish mumkin. Bu so'zlar ko'hna davr odamlariga o'xshaydi, bi-rorta ortiqcha “qilig'i”, jimjimasi yo'q – barchasi oddiy, to'g'ri va rost xabarni beradi. Har bir so'zning o'z tasviri, qiyofasi bor. Qadim qiyofadagi so'zni o'zining avlodi bo'lmish bugungi so'z bilan yonma-yon qo'yib, ularni sinchiklab kuzatsangiz, ibtidoiy davrda hayvon terisini yopingan va bugungi kun urfi bo'yicha po'rim kiyingan ikki inson tasviri ko'z oldingizda namoyon bo'ladi. Xuddi kiyinish madaniyati tuslanib borgan singari so'zlar ham o'zgarib borishini ko'rish mumkin. Masalan, devonda “qurun” so'ziga “devor va shiplardagi tutun ishlari” deb izoh berilgan. Vaqt o'tishi bilan oxirgi harf o'zgargan, bu, albatta, biz hozir ishlatadigan “qurum” so'zidir. Aynan “qurum” so'zi esa boshqa bir o'rinda keladi, Koshg'ariy izohicha, uning ma'nosi “qoya”dir. Markaziy Osiyodagi eng baland tog' tizmalaridan biri Qoraqurum deb nom olgani ehtimol shundandir. Tarixda Chingizxon imperiyasi poytaxti bo'lgan Qoraqurum shahri, fikrimizcha, bundan mustasno, u mo'g'ulcha “Xarxorum”ning turkiy talaffuzidir. Haya, devonda “qurum”ga qo'shimcha izoh ham bor: “yig'ilgan ko'p molga ham qurum deyiladi”.

Qadimgi “suchik” – “har bir shirin narsa”. Bu, bizdagi “chuchuk”dir. Xuddi shuningdek, “chazan” bora-bora “chayon”ga, “qag'un” – “qovun”, “quzug” – “quduq”, “sag'iz” – “saqich”, “qazg'u” – “qayg'u”, “talva” – “telba”, “qirag'u” – “qirov”, “tumag'u” – “tumor”, “qarqag” – “qaqroq”, “tobraq” – “tuproq”, “targ'aq” – “ta-roq”, “tamg'aq” – “tomoq”, “uvut” – “uyat”, “munchuq” – “munchoq”, “sazrak” – “siyrak”, “qanda” – “qayerda”, “quzurchuq” – “qo'g'irchoq”ga aylangan. Bugungi talaffuzga juda yaqin so'zlar ham bisyor: “terak” – “tarak”, “temir” – “tamur”, “inju” – “yinju” va hokazo.

“Bazram qilib avnalim”, ya'ni “bayram qilib ovunamiz” degan go'zal she'riy satr bor devonda. “Bazram” – “odamlar orasida shodlik va kulgu. Gullar ochilgan joylarga bazram yer deyiladi, ya'ni yoqimli yer demakdir... O'g'uzlar hayit kunini bayram deydilar”, degan izoh keladi. Hozir ham ko'm-ko'k yashnagan dalaga nisbatan “bo'z” degan atama ishlatiladi. Balki “bazram”dagi “baz” o'zagi mana shu “bo'z”dir, ehtimol, tabiat bilan uyg'un yashagan, umri tabiat bilan bog'liq holda kechgan ajdodlarimizning shodligiga ham tabiat uyg'onib bo'z-yashil tusga kirishi bois bo'lgandir. So'ngra so'z talaffuzga qulay “bayram”ga aylangan.

Bugun tug'ish yoshidagi qo'ylarga nisbatan ishlatiladigan “sovliq” atamasi ham shunday tadrijiy o'zgarish jarayoniga ega – u sog'ish ma'nosidan olingan “sag'liq”, ya'ni “sog'liq”dir.

Devonga ko'ra, “chatir” – bugungi “chodir”. U hozir faqat “o'rgamchining chotiri” degan jumlada o'z asliga yaqin qiyofani saqlab qolgan. Bugun bo'g'iz, halqumni hech kim devondagi kabi “bug'az” demaydi. Lekin bir o'rinda bu so'z ham yashab kelmoqda: masalan, “Bering bo'g'oz” kabi. Devonda “qug'ush” va “quvuq” so'zlari bor. “Qug'ush” – “suv yo'li, tarnov” hamda “quvuq” – “kavak”dir. O'ylab ko'ring, har ikki so'z ham mazmunan, ham ohang jihatidan bugungi “quvur”ga qarindosh kelmayaptimi?

Bugun bir-biridan tez-tez “o'pkalaydigan” kishilar ko'p. Agar qadim ajdodlarimiz bir-biridan “o'pkalasa”, bu “o'pkasiga urdi” degan aniq zarbani ifodalagan, shu bois, ular bungacha

bormagan, ya'ni “o'pka” emas, “o'pkilagan”. Devonda “tag'ar – bug'doy va boshqa narsalar solinadigan qop”dir, bugun bizda “tog'ora” bor, lekin u qop emas, idishdir.

“Qavshi” degan so'z bugungi “qovushgan”ga aylangani ko'rinib turibdi. Devonda ham u “tutash, yopishiq, birikkan. Qavshi qash – tutash va birikkan qosh”, deb izohlangan. “Mung'an – ezma, sergap”, degan ta'rif hozirgi “ming'irlagan” degan so'zni yodga soladi. “Toruqluq – oriqlik, zaiflik”. Bizda ozroq bo'lsa-da, “toriqish” yo'q emas.

“Toqson” – asli toquz on, ya'ni “to'qqiz o'n” bo'lib, ikki so'z keyin birlashib ketgan, “sakson” ham shunday. Devonga ko'ra, “ulug'luq” so'zi “katta bo'ldi” ma'nosidagi “ulg'azti” fe'lidan yasalgan. “Ulg'azti” bugungi “ulg'aydi” demakdir.

“Og” so'zining ham tarixi qiziq. Devonda bu so'z “aqil va ziyraklik” deb izohlangan. Bu – bizning “ong”imizga yaqin-ku! “Shuning uchun yoshi ulug' va aqllilarga oga laqabi beriladi”, deya qo'shimcha ma'lumot aytadi Koshg'ariy. “Oga” bugungi “og'a”mizning chin og'asi emasmi? Boshqa bir o'rinda: “oga so'zi aslida Zulqarnayn zamonida Zulqarnayn bilan turklarning bitishuvidan oldin ularning oldingi qo'shinlari orasidagi to'qnashuvda yuzaga kelgan”, degan ta'rifni ham nazarda tutmoq lozim.

Qiziqarli so'zlardan yana biri “tapuk”dir. Izohda unga “tepish, tepkilash” degan ma'no berilgan. Ko'rinib turibdiki, bu so'zning o'zagi – “tap”. Endi aytinch, bugun “to'p tep” deyar bo'lsak, qadimgi bir so'zni ikki bora takrorlagan bo'lmaymizmi – “to'p” ham, “tep” ham “tap”ga borib tutashmayaptimi? Keyinroq “tobiq” degan so'z ham keladi: “chavgon bilan uriladigan kop-tok, to'p” deyilgan.

Kitobda “chanqa” so'zi “bir xil tuzoq” deb izohlangan. Chanqovuz ham tuzoqqa o'xshab ketgani uchun shu nomni olgan bo'lishi mumkin. “Chipqan” degani, aslida – jilon jiyda. “Chipqon yarasi qizillikda jilon jiydaga o'xshagan uchun shunday atalgan”, deydi Koshg'ariy. “Bir yurtlik ikki kishiga yerdash deyiladi. Birodar, yaqiniga qadash deyiladi; asli idish ma'nosidagi “qa”dir. Unga “dash” qo'shilgach, bir idishdosh, bir qorindosh ma'nosini anglatadi”, deyiladi devonda.

(Davomi 10-, 11-betlarda.)

Ehtirom

Ilmga baxshida umrning ibtidosi

Inson umrini daryoga qiyoslashadi. Ammo barcha daryo ham birdek sersuv, shaffof va shiddatkor bo'lavermaydi. Ba'zi umr yo'llari borki, o'zani davomida minglab qalbga ma'rifat suvi bilan hayot baxsh etadi, qurigan tushunchalarni ko'kartiradi va millatning ma'naviy xazinasiini boyitadi. Taniqli tilshunos olim, professor Samixon Ashirboyevning umr daryosi ham manbasini qadim Turkistonning muqaddas va tabarruk tuproqlaridan olgan.

1946-yilning 18-aprelida, tabiat uyg'onib, borliq yashillikka burkangan pallada Qozog'istonning Turkiston tumani Koriz qishlog'ida dunyoga kelgan bola keyinchalik o'zbek tilshunosligining ulkan, serbutoq va mustahkam chinoriga aylani-shini o'shanda hech kim bilmas edi. Biroq uning taqdiriga ulug' bobolarimiz yurgan tuproqlarda kamol topish, ularning ilmiy an'analarni davom ettirishdek sharaflı vazifa bitilgan ekan.

Bo'lg'usi olimning ilm yo'lidagi ilk qadamlari Turkistondagi 42- va keyinchalik "Birlik" maktabida boshlandi. Bu maktablar va uchun shunchaki ta'lim maskani emas, balki tilning sehrli jozibasi, so'z qudratini his qilish xonasi bo'lib xizmat qildi. Yosh Samixonndagi tirishqoqlik, kitobga bo'lgan muhabbat va har bir narsaning mohiyatini anglashga intilish uni tengdoshlaridan ajratib turardi. 1960–1964-yillari Turkiston pedagogika bilim yurtida olgan ta'limi pedagogik mahoratining poydevorini qo'ydi. Aynan shu yillari u o'qituvchilik kasbi-niing naqadar mas'uliyatli va sharaflı ekanini dildan his etdi.

Biroq qalbida ilmga bo'lgan o'chmas ehtiros, tadqiqotchilikka bo'lgan tashnalik Turkistondan Toshkentga – O'rta Osiyo-niing ilm-fan va madaniyat markaziga yetak-ladi. 1964-yili Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika institutining o'zbek tili va adabiyoti bo'limiga o'qishga kirishi hayotida tub burilish nuqtasi bo'ldi. Poytaxt ilmiy muhiti, mashhur olimlarning ma'ru-zalari yoshi yigitingin dunyoqarashini ken-gaytirdi.

Iqtidorli va g'ayratli talaba sifatida o'z-i-niing kukkoligi bilan ustozı, atqoli tilshunos olim, professor Said Usmonov nazari-ga tushdi. Said Usmonovdek zotning duosi va yo'l-yo'riqlari Samixon Ashirboyev uchun haqiqiy hayot maktabiga aylandi. 1968-yili institutni imtiyozlı diplom bilan tugat-gan yosh mutaxassis ilmiy salohiyati sabab "Umumiy tilshunoslik" kafedrasida ishga olib qolindi. Bu nafaqat uning shaxsiy mu-vaffaqiyati, o'zbek tilshunosligida yangi bir davr – "ibrat maktabi" an'analari-ga sodiq qolgan holda o'zbek tili tarixi, shevalari va Navoiy tilini chuqur o'rganish davrining boshlanishi edi.

Ishga qabul qilinishi shunchaki xizmat vazifasi emas, o'zbek tili xazinasiini tadqiq etishga tikilgan butun bir umrning muqad-dimasi bo'ldi. O'sha kezlarda yosh olim-niing ko'zlaridagi jo'shqinlik va qalbida pishib yetilayotgan buyuk rejalar bugungi kunda o'zingin mevasini berib, butun bir avlod uchun ma'rifat yo'lini yoritib kelmoq-da. Bolalik yillaridagi Turkiston havosi va yoshlikdagi Toshkentning ilmiy muhiti uyg'unlashib, millatimiz uchun sadoqat bi-lan xizmat qiladigan ulkan olim siyosini shakllantirdi.

O'zbek tilshunosligi tarixi va Navoiy nasri

Ilm yo'li – mashaqqatlı, ammo sharaflı yo'l. Samixon Ashirboyev ushbu yo'lga

qadam qo'yar ekan, o'zbek tilshunos-ligining eng murakkab va hali yetarlicha o'rganilmagan qatlamlarini tadqiq etish-ni oldiga maqsad qilib qo'ydi. Olimning ilmiy izlanishlari shunchaki nazariy xu-losalar emas, millat tilining tarixiy il-dizlari va uning badiiy-estetik quvvatini ochib berishga qaratilgan chinakam jas-o-rat namunasidir.

Samixon Ashirboyev o'zbek tilshunos-ligi tarixini tizimli tadqiq etishga kirish-gan ilk olimlardan biri sifatida e'tirof eti-ladi. Uning 1975-yili yoqlagan nomzodlik dissertatsiyasi 1875–1917-yillardagi rus turkologlarining o'zbek tili grammatik quri-lishini o'rganish tarixiga bag'ishlangan edi. Bu davr o'zbek tili ilmiy o'rganila boshla-gan, ammo ko'p jihatları chalkash bo'lgan pallalar edi. Olim ushbu davrdagi ilmiy manbalarni zargarona aniqlik bilan tahlil qilib, o'zbek tili grammatikasining shakl-lanish jarayonlarini ilmiy asoslab berdi. Bu ish o'sha davrdagi tilshunoslik fanida yangi sahifa ochib, yosh tadqiqotchi uchun katta ilmiy yo'lining debochasi bo'ldi.

Professor Ashirboyevning ilmiy faoli-yatidagi eng yuksak cho'qqi buyuk muta-fakkir Alisher Navoiy nasriy asarlarining sintaktik qurilishini tadqiq etishi bilan bog'liq. Navoiy ijodi asrlar davomida, asosan, she'riyat nuqtayi nazaridan o'rga-nilgan bo'lsa, Samixon aka hazratning nas-riy merosiga tilshunos nigohi bilan nazar soldi. 1990-yili u "Alisher Navoiyning nas-riy asarlaridagi sodda gaplarning tarkibiy va ma'no xususiyatlari" mavzusida dokto-rlik dissertatsiyasini yoqladi.

Navoiy prozasining sintaktik tabiatini ochib berish orqali u nafaqat tilshunos-lık, balki navoiyshunoslik faniga ham ul-kan hissa qo'shdi. Olim Navoiy nasri – bu shunchaki ma'lumot beruvchi matn emas, balki o'zbek tilining barcha imkoniyat-lari, musiqiyligi va mantiqiy teranligini namoyish etuvchi murakkab tizim ekan-ligini isbotlab berdi. "Alisher Navoiy pro-zaı – sintaktik tadqiqot obyekti"(1988) va "Alisher Navoiyning nasriy asarlarida murakkablashgan sodda gaplar"(1993) kabi monografiyalari bugungi kunda ham ush-bu sohadagi eng ishonchli va fundamental manbalar sanaladi.

Navoiy tili daryo bo'lsa, Samixon Ashirboyev – o'sha daryoning har bir to'liqni, har bir oqimini sinchiklab o'rgan-gan g'avvos. Uning tadqiqotlari natijasida Navoiy bobomizning naqadga buyuk shoir, o'zbek adabiy tili me'mori ekanligini, nasr-da ham gap qurilishining mislsiz namuna-larini yaratganini chuqurroq angladik. Olimning bu yo'nalishdagi mehnatlari

o'zbek tili tarixini o'rganishda metodologik asos bo'lib xizmat qilmoqda.

Tadqiqotlar girdobida kechgan yillar olimni toliqtirmadi, aksincha, yangi ilmiy uflarni ochdi. Har bir asari ortida minglab sahifali qo'lyozmalarni o'qish, tahlil qilish va qiyoslash kabi zahmatlı mehnat yotib-di. Bugun professor Ashirboyev yaratgan ilmiy maktab o'zbek tilining tarixiy sintak-sisi bo'yicha dunyo turkologiyasida mu-noosib o'rın egallab turibdi. Bu, o'z navbati-da, milliy g'ururimizni yuksaltirishga, ona tilimizning naqadar boy va qadimiy ekan-ligini dunyoga ko'rsatishga xizmat qiladi.

Milliy shevalar va tarixiy xotira

Til millatning ruhi bo'lsa, shevalar shu ruhning tomirlari, jonli va hayotbaxsh man-balaridir. Professor Samixon Ashirboyev na-faqat til tarixi va grammatikasi, balki o'zbek shevashunosligi(dialektologiyasi)ning ham eng yetuk, jonkuyar bilimdonlaridan biri sifatida tanilgan. Olimning bu sohadagi faoliyati shunchaki ilmiy qiziqish emas, mil-latning o'zligi, uning tarixiy xotirasi va qad-imiy ildizlarini saqlab qolishga qaratilgan chinakam ma'naviy jasoratdir.

Uzoq yillar davomida o'zbek shevalari-ni o'rganish borasidagi tadqiqotlar tarqoq holatda edi. Samixon Ashirboyevning sa'y-harakatlari va tashabbusi bilan Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti qoshida "O'zbek shevashunosligi markazi" tashkil etildi. Bu-gungi kunda olim ushbu markazga rahbarlik qilib, nafaqat nazariy bilimlarni boyitmoqda, balki amaliy ekspeditsiyalar orqali o'zbek shevalarining bugungi holatini xaritalashtir-ish, yo'qolib borayotgan so'zlarni xazinaga muhrlash ishlariga bosh-qosh bo'lmoqda. Bu markaz hozir respublikamizda sheva tad-qiqotlari bo'yicha eng nufuzlı ilmiy maktab va muvofiqlashtiruvchi markazga aylandi.

Professor Ashirboyevning 2016-yilda nashr etilgan "O'zbek dialektologiyasi" darsligi mustaqillik yillarida yaratilgan eng mukammal, tizimli va zamonaviy qo'llan-malardan biri sifatida ilm ahli tomonidan yuksak e'tirof etilgan. Unda o'zbek sheva-larining tasnifi, qarluq, qipchoq va o'g'uz lahjalarining o'zaro farqli hamda mushtarak jihatları chuqur ilmiy tahlil asosida yori-tib berilgan. Olim uchun har bir sheva – xalqning jonli tarixi, bosib o'tgan yo'llari, madaniy aloqalari va o'zligini saqlovchi bit-mas-tuganmas xazinadir. U tez-tez takrorla-ganidek, "sheva o'lsa, tilning tomiri quriydi, til qurisa – millat tanazzulga yuz tutadi".

Olimning xizmatlari faqat O'zbekiston hududi bilan cheklanib qolmaydi. Sami-xon Ashirboyev millatparvar inson sifatida qo'shni Qozog'istonda istiqomat qilayotgan qondoshlarimizning ta'lim-tarbiyasiga ham ulkan hissa qo'shib kelmoqda. Qozog'is-tondagi o'zbek maktablari uchun yaratilgan 5–9-sinf "O'zbek tili" darsliklari professor Ashirboyev qalamiga mansub. Bu darsliklar o'zbek bolalarining ona tillarini mukammal o'rganishlari, milliy qadriyatlarini anglash-lari uchun asosiy manba bo'lib xizmat qilmoqda. Bu uning millat ta'limiga, ona tilimizning nufuzini oshirishga bo'lgan che-gara bilmas sadoqati, yuksak mas'uliyati-niing yorqin namunasidir.

Olim rahbarligida o'tkazilayotgan ilmiy anjumanlar, tavallud ayyomlariga bag'ish-langan respublika miqyosidagi konferensi-yalar o'zbek shevashunosligining dolzarb muammolarini hal etishda muhim maydon

bo'lib xizmat qilmoqda. Ushbu tadbirlar-da to'plangan materiallar, yosh olimlarning izlanishlari bevosita Samixon akening ilmiy o'zanidan suv ichadi. Olim shevashunos-likni shunchaki o'tmishni o'rganish emas, balki kelajak uchun mustahkam lingvistik poydevor yaratish deb biladi.

Xullas, Samixon Ashirboyev o'zbek shevalarining "jonli ensiklopediyasi"dir. Uning har bir yozgan asari, chiqishi zami-rida milliy tilga bo'lgan cheksiz hurmat va uning istiqboli uchun qayg'urish hissi yota-di. Olimning shevashunoslik sohasidagi qat'iy pozitsiyasi va ilmiy maktabi asrlar da-vomida o'zbek tili jozibasini saqlab qolishga xizmat qilishi shubhasizdir.

Ta'lim tizimining me'mori

Samixon Ashirboyevning serqirra faoli-yati faqatgina auditoriya sukunati, kutubxona javonlari orasidagi izlanishlar yoki qog'ozga muhrlangan nazariy xulosalar bilan chek-lanib qolmagan. U ilm-fanning nazariyotchi olimi bo'lish bilan birga, O'zbekiston oliy ta'lim tizimining yirik tashkilotchisi va mo-hir strategidir. Uning hayot yo'lga nazar tashlasak, olimlik va rahbarlik mas'uliyati qanday qilib uyg'unlashishi mumkinligining yuksak namunasini ko'ramiz.

Professor Ashirboyev ko'p yillar davo-mida Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universitetida kafedra mudiri, fakultet dekani va 15 yil davomida ilmiy ish-lar bo'yicha prorektor lavozimlarida samara-li mehnat qildi. Bu yillar davomida u nafaqat javonlari tubdan isloh qilish va uni xalqaro standartlarga mos ravishda standartlashtirishga rahbarlik qilganidir. 33 ta bakalavriat yo'nalishi va 57 ta magistratura mutaxassisli-gi bo'yicha Davlat ta'lim standartlari(DTS) hamda o'quv rejalarini yaratgan respublika miqyosidagi ishchi guruhga boshchilik qili-shi uning naqadar katta mas'stabdagi peda-gog va davlat arbobi darajasidagi mutaxassis ekanligini ko'rsatadi. Bu standartlar bugungi kunda ham mamlakatimizdagi minglab tala-balarning sifatli ta'lim olishi uchun poyde-vo'r bo'lib xizmat qilmoqda.

Faoliyatidagi eng muhim va tarixiy xiz-matlaridan biri – oliy pedagogik ta'lim maz-munini tubdan isloh qilish va uni xalqaro standartlarga mos ravishda standartlashtirishga rahbarlik qilganidir. 33 ta bakalavriat yo'nalishi va 57 ta magistratura mutaxassisli-gi bo'yicha Davlat ta'lim standartlari(DTS) hamda o'quv rejalarini yaratgan respublika miqyosidagi ishchi guruhga boshchilik qili-shi uning naqadar katta mas'stabdagi peda-gog va davlat arbobi darajasidagi mutaxassis ekanligini ko'rsatadi. Bu standartlar bugungi kunda ham mamlakatimizdagi minglab tala-balarning sifatli ta'lim olishi uchun poyde-vo'r bo'lib xizmat qilmoqda.

Shuningdek, professor Ashirboyev ko'p yillar davomida "Pedagog" jurnalining bosh muharriri sifatida ham faoliyat yuritdi. Ush-bu nashr orqali mamlakatimizdagi ilg'or pedagogik tajribalarni ommalashtirish, ta'lim tizimidagi muammolarni ilmiy asosda tahlil qilish va yosh o'qituvchilarga metodik yo'l-yo'riqlar ko'rsatishga hissa qo'shdi. Uning muharrirlik faoliyati davrida jurnal pedagogik fikr rivojining haqiqiy minbariga aylandi.

Samixon akening rahbarlik uslubi – qat'iyat, temir intizom va yuksak shaxsiy mas'uliyatning noyob uyg'unligi. Rahbar si-fatida har doim "avval o'zing namuna bo'l" degan prinsipga amal qiladi. Ish stolida tar-tibsizlikni, ish faoliyatida esa mas'uliyat-sizlikni uchratmaymiz. Xodimlardan ham, shogirdlaridan ham har bir ishni zargarona aniqlik va vijdon bilan bajarishni talab qiladi.

Tashkilotchilik mahorati Alisher Na-voiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili

va adabiyoti universiteti tashkil etilgan ilk kunlardan boshlab yanada yorqin namoyon bo'ldi. Universitetning ilmiy salohiyati-ni shakllantirish, o'quv jarayonini yo'lga qo'yish va ilmiy kengashlar ishini samarali tashkil etishda Samixon Ashirboyevning boy tajribasi asqatdi. Bugun u rahbarlik qilayot-gan "O'zbek shevashunosligi markazi" ham aynan mana shunday yuksak tashkilotchilik va ilmiy mantiq asosiga qurilgan.

Professor Ashirboyev – o'zbek ma'rifa-tining chinakam me'mori. Yaratgan ta'limiy vositalar, standartlar va joriy etgan ilmiy an'analari hali ko'p yillar davomida millat farzandlarining kamoli uchun xizmat qiladi. Uning rahbarlik faoliyati "olim faqat kitob yozishi emas, balki jamiyatni o'zgartirishi ham kerak" degan hayotiy haqiqatning is-botidir.

"Ibrat maktabi" va shogirdlar kamoli

Ilm-fanda ustozning o'mi mevali daraxt-niing ildiziga o'xshaydi. Daraxtning shox-lari qanchalik balandga bo'y cho'zmasin, mevalari qanchalik shirin bo'lmasin, bari yer qo'ridagi baquvvat ildizning xizmatidir. Professor Samixon Ashirboyev o'zbek til-shunosligi maydonida o'zidan keyin shun-day ulkan, serhosil va har faslda barq urib turuvchi "ilmiy bog'" qoldirmoqda. Bu bog'ning nihollari – bugun ilm cho'qqilarini zabt etayotgan shogirdlar.

Olimning rahbarligida hozirga qadar 20 ga yaqin olim va olima yetishib chiqdi. Yana o'nlab izlanuvchi va mustaqil tadqiqotchi dissertatsiyalarini himoya qilish arafasida, ustozning ilmiy chig'rigidan o'tmoqda. Samixon aka uchun shogird yetishtirish ras-miy rahbarlikkina emas, millatning intellek-tual salohiyatini shakllantirishga qaratilgan hayotiy e'tiqod ham. Zotan, har bir shogir-dining taqdiriga o'z farzandining kela-jagidek kuyunchaklik bilan qaraydi.

Akademiik doiralarda Samixon akening shogirdlariga nisbatan o'ta talabchanligi haqida o'ziga xos afsonalar yuradi. Ustoz qo'lyozmani o'nlab marta qayta-qayta o'qit-maguncha, har bir nazariy qarashni mantiqiy asoslantirmaguncha va hatto'ki har bir ver-gul-u nuqtani o'miga qo'ydimaguncha ro-zilik bermaydi. Shogirdlaridan biri shunday eslaydi: "Ustozning huzuriga borganimizda matnning usti qizil qalam bilan shunday bo'yalgan bo'lardiki, go'yo u yerda "jang" ketgan va qonlar to'kilgan deb o'ylaysiz". Ammo bu "jang" – ilmnning sofligi uchun kurash. Bu talabchanlik ortida cheksiz mehribonlik, oqko'ngilik va shogirdining kelajakda "chala olim" emas, haqiqiy mu-taxassis bo'lib yetishishini istashdek oli-janob niyat yotadi.

Shogirdlari Samixon Ashirboyevni "ibrat maktabi"ning haqiqiy asoschisi va davomchisi sifatida e'zozlaydilar. Bu mak-tab – faqat nazariy bilimlarni emas, insoniy fazilatlarini, ilmga sadoqat va millatni se-vishni o'rgatadigan ma'naviyat qo'rg'onidir. Ustoz shogirdlariga nafaqat tilshunoslikning nozik qirralari, hayotda qat'iyatlı bo'lishni, har qanday qiyinchilik oldida ilm bayrog'ini pastga tushirmaslikni ham o'rgatadi.

Olimning shuhrati respublika hudu-didan allaqachon chiqib ketgan. Nafaqat O'zbekiston, balki Turkiya, Qozog'iston va hatto qo'shni Afg'onistondan kelgan yosh tadqiqotchilarga ham rahbarlik qilmoqda. Turkiy tillarni o'rganishga ishtiyoqli baland xorijiy yoshlar professor Ashirboyevning

ilmiy tajribasidan bahramand bo'lish uchun Toshkentga intildilar. Bu o'zbek tilshunos-lık fanining xalqaro nufuzi oshishiga, ona tilimizning dovrg'u jahon miqyosida yoyili-shiga xizmat qilmoqda.

Samixon Ashirboyev yetishtirgan sho-girdlar bugun respublikamizning turli oliy o'quv yurtlarida, ilmiy-tadqiqot institutlari-da faoliyat yuritib, ustozning ilmiy an'ana-larini munosib davom ettirmoqdalar. Zero, ustoz o'z ilmi bilan shogirdlarining qalbidagi iste'dod chirog'ini yoqib yuborgan chi-nakam ma'rifatparvar siymodir.

Ma'rifat va madaniyat uyg'unligi

Maqola sarlavhasida professor Samixon Ashirboyevni "Ma'rifat osmonining por-loq Yupiteri" deb atashimiz aslo mubolag'a emas. Zero, falakiyotda eng yirik va yorqin sayyoralardan biri bo'lgan Yupiter kabi Sa-mixon aka ham o'zbek ilm-fani ufqida o'zi-niing salobati, nurli siymosi va barchani o'zi-ga tortuvchi akademik quvvati bilan ajralib turadi. Faqat quruq grammatik qoidalar, mu-rakkab terminlar yoki zerikarli nazariyalar olimi emas. Samixon Ashirboyev qalbida san'at, adabiyot va milliy madaniyat uyg'un-lashgan haqiqiy ziyoli timsolidir.

Olimning shaxsiyatidagi eng hayrat-lanarli qirradan biri musiqiy iqtidori va mumtoz merosimizga bo'lgan cheksiz ehti-romidir. Ayniqsa, Alisher Navoiy g'azallari bilan aytiladigan maqom yo'llari, xalqona ashualarni mahorat bilan, dardli va shira-li ovozda ijro etishi ichki dunyosi naqadar boy, qalb ko'zgusi tini ekanligidan dalolat. "O'zbek tili – nafaqat mulog'ot vositasi, eng go'zal musiqa va eng teran falsafadir" degan tamoyilga amal qiladi. Maqom san'atidagi parda va ohanglar uyg'unligini tilshunos-likdagi fonetik va sintaktik qonuniyatlarga bog'lashi shogirdlari uchun kashfiyotdek tuyuladi.

Bugun sakkiz o'nlik – muborak 80 yosh-ni qarshi olayotgan ustoz hanuz bardam, g'ayrati qo'shqin va irodasi baquvvat. Ertalabdan kechgacha tinmay ilmiy tadqiqotlar ustida ishlashi, talabalarga ma'ruza o'qishi va yosh olimlarga maslahat berishi ko'pchilik uchun havas qilsa arzigulik holat. Ona tilimizning nufuzini oshirishni nafaqat kas-biy burch, balki muqaddas vatanparvarlik vazifasi deb biladi.

Professor Samixon Ashirboyevning 80 yillik to'yi bir insonning oddiy tavallud ayyomi emas. Bu o'zbek tilshunosligining zafarli odimlari, milliy ma'rifatparvarlik an'analarning bardavomligi va o'zbek ilmiy maktabining tantanasidir. Bu bayram zamiri-da yarim asrdan ortiq vaqt davomida qilin-gan zahmatlı mehnat, minglab sahifa ilmiy asarlar va yuzlab kamol topgan shogirdlar-niing minnatdorchiligi yotibdi.

Barcha ilm ahli, shogird va muxlis-lar nomidan tozozga uzoq umr, po'latdek sihat-salomatlik va yangi ilmiy zafarlar talab qolamiz. Zero, Samixon Ashir-boyevning bosib o'tgan sharaflı hayot yo'li, ilmga bo'lgan sadoqati va chin insoniy fazilatları har bir yosh tilshunos, vatanpar-var yosh uchun haqiqiy jasorat va sadoqat-niing jonli darsidir. Ma'rifat osmonidagi Yupiter kabi porlab turgan ustozimizning nuri hali ko'p yillar yo'limizni yoritib tu-rishiga ishonamiz.

Baxtiyor MENGLIYEV,
Toshkent Amaliy fanlar universiteti
tadqiqotchi-professori,
filologiya fanlari doktori

Mulohaza

Til – faqat qoidalar yig'indisi emas, u avvalo tafakkur, mantiq va ijtimoiy kelishuv mahsulidir. Shu ma'noda imlo qoidaları ham mutlaq haqiqat sifatida emas, balki muayyan davr ehtiyoji, yozish amaliyoti va o'qish madaniyatiga tayangan holda shakllanadi. Ayniqsa, raqamlar bilan bog'liq yozuvlarda – chiziqlar(-), tire(-) va probel (bo'shliq) masalasida – mantiq va rasmiy imlo o'rtasidagi ziddiyat yaqqol ko'rinadi. Imlodagi chiziqlar, tire va probel masalasida mantiq bilan qoida har doim ham bir nuqtada tutashavermaydi.

Chiziqlar va tire: vazifaviy farq

Amaldagi imlo qoidalariga ko'ra, chiziqlar(-) va tire(-) vazifasi jihatidan keskin farq qiladi. Chiziqlar mor-fologik belgi bo'lib, so'z qismlarini yoki tarkibiy birliklarni bog'laydi. Shu sababli u ko'pincha probelsiz yoziladi: 5-sinf, 14-yanvar, 1991-yil. Tire esa punktuatsion belgi sifatida ma'no ajratishga xizmat qiladi va odatda ikki to-mondan probel bilan qo'llanadi: 70 – 90-yillar.

Probel – faqat texnik bo'shliqmi?

Rasmiy imlodagi probel mustaqil ahamiyatga ega belgi sifatida qaraladi: u so'z chegarasini ko'rsatadi. Shu bois chiziqlardan keyin probel qoldirish "bog'lanishni uzadi" deb hisoblanadi. Biroq zamonaviy matn amaliyoti-da, ayniqsa, elektron muhitda, probel

ko'pincha o'qishni yengillashtiruvchi, vizual qulaylik yaratuvchi vosita sifatida namoyon bo'lyapti.

Bu yerda savol tug'iladi: agar probel ma'noni buzmasa, o'qishni osonlashtirsa, nima uchun u mutlaq xato sifatida baholanishi kerak?

Imlo barqarorligi va isloh ehtiyoji

Masalan, 5-sinf shakli amaldagi imlo qoidalariga ko'ra to'g'ri hisoblanadi, 5-sinf esa xatolik sifatida baholanadi. Qoida bunga sabab sifatida raqam va o'tning bitta grammatik birlik ekanini ko'rsatadi. Biroq yozma va og'zaki nutqda bu birlik mutlaqo qo'shilib ketmaydi.

Agar raqam o'rniga uning yozma shaklini qo'ysak, holat yanada ravshan-lashadi: *beshinchi sinf*. Bu yerda na yozishda, na o'qishda qo'shilish mavjud. *Beshinchisinf* tarzida qo'shib yozish yoki talaffuz qilish hech kimning xayola-ga kelmaydi. Demak, ma'no va nutqiy mantiq nuqtayi nazaridan bu ikki so'z tabiiy ravishda ajralgan holda qabul qilinadi.

Shunday ekan, savol tug'iladi: agar yozma shaklda *beshinchi sinf* ajratib yo-zilishi mutlaqo to'g'ri va mantiqiy bo'lsa, nima uchun uning raqamli ko'rinishi – 5-sinf – xatolik deb baholanishi kerak? Raqam shaklida ifoda etilishi ma'no va nutqiy munosabatni o'zgartirmas ekan, grafik majburiy qo'shilish mantiqqa qay darajada mos keladi?

Shu kabi misollar:
8- bet / sakkizinchi bet,
4- sahifa / to'rtinchi sahifa
kabi qatorlarda ham kuzatiladi.

Durbek MAHMUDOV

(Davomi. Boshi 7-betda.)

Qadim soʻzlar va ularning izohlari bilan tanishar ekansiz, negadir, oʻsha koʻhna qiyofadagi soʻz koʻzingizga issiqroq koʻrinadi – chunki u bosh Soʻzga – oʻzining ilk va tub maʼnosiga juda-juda yaqindir.

BUGUN HAM QOʻLLASAK BOʻLADI

Ayni paytda Vazirlar Mahkamasining davlat tilini rivojlantirish departamenti chet tillardan olingan bir qator soʻz va atamalarini oʻzbekchaga oʻgirib, rasmiy muomalaga kiritayotganini olqishlash kerak. Devon sahifalarida bu masalada bizga yordami tegadigan, yaʼni bugun ham yaraydigan, nafaqat yarash, hatto biz uchun zarur boʻlgan soʻzlar juda koʻp. Mana, masalan, turli idoralarda ishlaydiganlar, aksar rahbar huzuriga xat-hujjat olib kiradigan masʼul shaxslar foydalanadigan, karton, charm va shu kabilardan yasalgan qalin jild yoki muqova bor, yana bir keng ommalashgan nomi – “papka”. Koshgʻariy bobo – saroy ish yuritish tartiblarini juda yaxshi biladigan inson, bu borada aniq tavsii beradi: **“kusurga”**, yaʼni ichiga “qogʻozlar solinadigan muqova”.

“Oʻzining ortiq ziyrakligi bilan odamlarga xuddi oʻz singlisidek tuyuluvchi yosh qiz”ni qanday atash mumkin? Juda boʻlmaganda, “singil” deyish mumkindir, lekin u singil emas-da! Devon mana shu vaziyatda bizga koʻmakka keladi va nodir bir soʻzni taklif etadi – **“ekach”**. “Bekach”ga uyqash, “egachi”ga yaqin bir soʻz. Bugun ham bemalol isteʼmolga kiritish mumkin. Choponning orqa etagiga ham hozir nom yoʻq, lekin devonda bor, bu – **“qudurgʻaq”**dir.

Biz koʻproq arab yoki forsiy tillardan olib ishlatadigan soʻzlarning asl turkiychasi devonda mavjud. Quyida bunga bir qator misollar keltiramiz.

Ayrim hududlarda odamlar orasida “koʻmma” degan soʻz bor, “jamgʻarma”, “xazina” maʼnolarida. Devonda bu **“koʻmuch”**, **“komchu”** tarzida beriladi. Uy shiftini devon **“tarus”** deb taqdim qiladi. **“Sizigʻ”** – “tishlar oraligʻi”, hozir bizda buning aniq atamasi yoʻq. “Bu soʻzni sizigʻdan sizitma – bu sirni tishlaring orasidan chiqarma”, deb misol keltiriladi asarda.

Xolaning oʻgʻli koʻp hududlarimizda “boʻla”, baʼzi joylarda “jiyan” deyiladi. Aslida “jiyan” xolaning emas, ammaning oʻgʻli boʻladi. Demak, devon tavsiyasidan – **“chiqan”** atamasidan qoʻshimcha foydalanishimiz mumkin. Ayni paytda, oʻzbek tilining faol soʻzlashuv nutqida “konus” soʻziga muqobil yoʻq. Devonda “konus shaklidagi narsa” **“qirma”** deb ataladi. Yana bir oʻrinda ichimlik solinadigan, “konus shaklidagi tagi tor, ogʻzi keng idish, chogʻir idishi” **“sagʻir”** deyilishi ham aytiladi. “Sagʻir”ning kelib chiqishi “solgʻir”dan boʻlsa, ehtimol. Mana, yomgʻirdan soʻng chiqadigan “kamalak” uchun ham sof turkiy atama – **“yel kokan”**.

Devondan kelib chiqqan holda, xazina, turli mollar turadigan joyni – **“tav-arliq”**, gardishni – **“chigʻri”**, dasturxonni – **“tavsi”**, darvozani – **“qapgʻa”**, pashshani – **“qudgʻu”** yoki **“kumicha”**, qarzni – **“bargu”** (“bergulik narsa” maʼnosida), guvohni – **“tanuq”** va guvohlikni – **“tanuqluq”**, soʻz va gapga

sinonim – **“kalachu”**, yuk ortish yoki minish mumkin boʻlgan ulov, avtomobilni – **“koʻluk”**(bu soʻzni qardosh xalqlar, masalan, qozoqlar avtomashinaga nisbatan ishlatadi, bizda ayrim joylarda vilosipedni **“koʻlik”** ataydiganlar bor), ertalabki ovqat, tamaddi, nonushtani – **“tutgʻuch”**(“tutib turuvchi” maʼnosida), majburiy ish, jarimani – **“rabyat”**(bundagi “rab” oʻzagi rus tilidagi “qul, asir, banda” maʼnosidagi soʻz bilan aloqador emasmikan?), doʻst, oʻrtoqni – **“sagʻdich”**, ahmoq odamni **“munduz”**, odamlar orasidagi vaʼda, ahdni – **“bichgʻas”** (“bichilgan, keli-shilgan” maʼnosida), bir hovlida turuvchi qoʻshnini – **“kirdash”** (“kiruvchi” maʼnosida), loviyani – **“burchaq”**, har doim ishlatadigan matohimiz boʻlmish dastroʻmolni – **“suvluq”**(“suv shima-digan” maʼnosida, tayyor soʻz), ishda hushyorlikni – **“saqliq”**(“soqchi” bilan oʻzakdosh), choʻntakni – **“kunchuk”**, gʻovur-gʻuvurni – **“kochrum”**(“Bu – shaharning qishloq ahliga yoqmaydigan jihati”, degan qoʻshimcha izoh ham beriladi devonda), turkcha bilmaydigan kishini – **“sumlim”**(Oʻzbekiston xalq shoiri Iqbol Mirzoning bu soʻzga oid yaxshi sheʼri bor), jim-jiloq yonidagi, biz odatda uzuk taqiladigan yoki nomsiz ataydigan barmoqni – **“jijamuq”** (Koshgʻariy ham “Buni kam odam biladi”, deb eskartib oʻtadi), soyni – **“oʻkuz”**, bulbulni – **“sanduvach”**, saʼvani – **“sundilach”**, bedanani – **“budursin”**, baqlajonni – **“butuga”**, gu-ruchni – **“tuturqan”** deb ishlatishimiz mumkin.

Oʻz navbatida, **“utugʻ”**(dazmol), **“ta-var”**(jonli, jonsiz mol, tovar), **“partu”**(yaxtak, bir qavatli ustki toʻn, partuq), **“kerpich”**(gʻisht, Alisher Navoiy bobomizning “Lison ut-tayr” asarida kelgan eng taʼsirchan hikoya – Shayx Sanʼon qissasida bunga zoʻr misol bor: “Kirpichi dard-u balo tufrogʻidin”), **“nijdagʻ”**(qayroq tosh), **“qaftan”**(toʻn, ustki kiyim) kabi oʻz soʻzimiz boʻlgan va qadimda tilimizda faol ishlatilgan atamalarini ham begona qilmasligimiz maqsadga muvofiqdir.

HAR BIR SOʻZDA BIR TARIX BOR

Har bir soʻz zamirida oʻsha soʻz sohibi boʻlgan xalqning tarixi, urf-odat va anʼanalari aks etishi ham haqiqat. Devonda bunga ham misollar talay. Masalan, asarda yozilishicha: “qirgʻiz, yaboqu, qipchoq va boshqalar biror

KOSHGʻARIY

kishiga qasam ichirganda yoki undan biror narsaga vaʼda olganda, qilichni uning oldiga koʻndalang qoʻyib, **“Bu koʻk kirsun, qizil chiqsun”**, deyдилar. Yaʼni vaʼda buzilsa, bu koʻk kirsin, qizil chiqsin, yaʼni qonga belanib chiqsin. Bu, ahd buzilsa, temir seni oʻldirsin, oʻch olsin, demakdir. Chunki ular temirni hurmat qiladilar”.

“Sigʻir” soʻzi devonda ikki maʼnoda keladi. Biri, siz-u biz biladigan sigir. Ikkinchi maʼnosi “shohlarning bir qancha odamlar bilan qiladigan ovi”ga bogʻliq. Anʼanaga koʻra, “shoh bir qancha odamlarni oʻrmon va dashtlardan oʻz tomoniga ov hayvonlarini haydab kelishga yuboradi. Ular hayvonlarni toʻplab kelgach, shoh qiyinchiliksiz, bemalol ov qiladi”.

“Sufra”ning asl maʼnosi musofir uchun qilingan taom boʻlsa ham, keyinchalik u taom yoziladigan teridan qilingan dasturxonga nisbatan qoʻllangan. Demak, musofir odamga eʼtibor koʻrsatish, uning oldiga atay taom – sufra tayyorlab chiqish avvaldan turkiy xalqlarda udum boʻlgan. Yana yoʻlga, safarga otlangan tanish va yaqinlarga chiqarib beriladigan ovqat hadyasi ham bor, bu – **“tuzgʻu”**dir. Oʻsha damlarda maʼlum sabab bilan ariq qazishga, toʻgʻon boʻgʻishga chiqmaganlardan qishloq oqsoqoli maxsus soliq olgani, bu soliq turining nomi **“chatiba”** boʻlganini ham devondan bilib olamiz.

Amir Temur uzoq eldagi janglar davomida mablagʻi tugab, Samarqanddan pul olib kelish uchun odamlarini yuborganida, Bibixonimdan: “Mablagʻ tugagan boʻlsa, siyosatingiz ham tugadimi?” degan noma kelgani, shundan soʻng Sohibqiron suyaklarga muhr bosib, vaqtincha pul oʻrnida ishlatgani haqidagi rivoyatni eshitganmiz. Qarangki, uygʻur xoni boʻyi toʻrt va eni bir qarich boʻlgan boʻz boʻlagi ustiga muhr bosib, savdo-sotiqda pul oʻrnida foydalanadi. Boʻz eskirib, muhriga zaxa yetsa, yetti yildan soʻng yuvilib, yangi muhr bosiladi. Bu boʻz boʻlagining nomi **“qamdu”**dir.

Koʻpchilikka yaxshi maʼlum boʻlgan **“tegin”** nomi aslida qul demakdir. “Alp Ertoʻnganing bolalari... otalariga hurmat yuzasidan oʻzlarini kamsitib, “qulingiz falon qildi” deb, “qulingiz” oʻrnida “tegin” soʻzini ishlatar edilar. Soʻng bu soʻz ularga ot boʻlib qoldi. Boshqa qullardan ajratish uchun bu soʻzning yoniga yana bir narsa qoʻshib ishlatiladi”, deyiladi devonda. Albatta, otaga hurmat azaldan qonimizda boʻlgan. **“Tegit”** – tegin soʻzining koʻpligi, – deydi Koshgʻariy. – (Lekin) Bu shakldagi koʻplik qoidaga xilofdir”.

Albatta, qadimgi insonlarda bugungiday imkoniyatlar boʻlmagani kunday ravshan. Biz hozir oddiy telefon orqali dunyoning narigi chekkasiga ham xohlagan xabarimizni bir onda yetkazishimiz mumkin. Uzoq davrlarda esa shoshilinch xabarni bir manzilga yetkazish uchun qanchalik zahmat chekilgani, eng muhimi, xabarni yetkazish usullari joriy etilganini ham devondagi birgina soʻz bizga anglatadi: **“chufgʻa”** – shoshilinch choparning yoʻlda oladigan oti, maʼlum manzilga yetganda, uni qoldirib, boshqasini minadi”. Insoniyat qoʻlimizdagi mana shu oddiy telefonning im-

koniyatiga yetib kelguniga qadar qancha asrlar-u, mashaqqatlarni bosib oʻtmagan, deysiz?!

Mashhur turk estrada xonandasi Tarkanning qoʻshiqlarini sevib tinglaydiganlar yurtimizda ham koʻp. Men bu ismni asli Tarxon boʻlsa kerak, deb oʻylagan edim. Tariximizda hukmdor tomonidan turli soliq va majburiyatlardan ozod qilingan kishilar shunday atalgan. Moʻgʻul tilidan olingan bu soʻzning maʼnosi ozod, hur degani ekan. Devonning keyingi oʻrinlarida **“Tarxan”** – bek maʼnosida. Islomiyatdan oldin qoʻllangan maqom, martaba(argʻuchadir)”, degan maʼlumot ham mavjud. Asarda keltirilishicha, **“tarkan”** – viloyatlarga podshoh boʻlganlarga nisbatan xoqoniya toifasidan aytilgan xitob. Xoqonlik va podshohlik tepasida boʻlmagan kishiga bu aytilmaydi. Bu soʻzning maʼnosi “ey, itoat qilinuvchi” demakdir”. Tarkan – Toshkentning bir nomi sifatida ham beriladi. “Uning asli Tashkand boʻlib, toshdan qurilgan shahar demakdir”, deydi Koshgʻariy.

Kitobda keltirilgan yana bir soʻz orqali ilgari erkak kishilar ham orqa sochini oʻstirib yurganini taxmin qilish mumkin. Eraklarning orqaga osiltirib qoʻygan sochi **“salundi”** deb atalgan. Bugun biz ishlatadigan, davlat ramzlari-dan boʻlgan bayroq, tugʻro soʻzlari ham avval janglarda ishlatilgan atamalardir. **“Batraq”** – uchiga maxsus ipaklik osilgan yogʻochki, askarning jangda oʻzini koʻrsatgani belgisi” boʻlsa, **“tugʻru”** – qilich, pichoq, xanjar dastalariga taqiladigan popuk”dir.

Xalqimizda koʻhna zamonlardan buyon jamoatchilik ruhi ustuvor. Hozir ham koʻplab qishloqlarda aholi yigʻilib maslahatlashadigan joylar bor, odatda koʻrinarli tepalik joylarda boʻlgani uchun bu joylar “Maslahat-tepa” deb ataladi. Qadimda odamlarning xuddi shunday yigʻilish joyi “tirnak” deb atalgan.

Bugun chavgon oʻyinini eshitmaganlar ham, eshitgan boʻlsa-da, qanday oʻynalishini bilmaydiganlar koʻp. Eski zamonlarda bu oʻyin koʻp oʻynalganidan **“tasal”** degan soʻz xabar beradi: “Tasal – chavgon oʻyini maydonida chegarani belgilab chizilgan chiziq. Bu talas soʻzining agʻdarilganidir. Arabchada **oʻtloq** maʼnosida deyilishi ham shundaydir”. Mashhur adib Chingiz Aytmatov tugʻilgan Qirgʻizistonning Talas vodiysi nomi esingizga tushdimi?

Hozir bu odat bormi-yoʻqmi, bilmayman, bolaligimizda qoʻshnilarnikiga yangi kelin kelar boʻlsa, kelin mingan ulovning oldiga uzun arqon tortib chiqardik, nomi “baqan tutish” edi. Qachonki, kelinning yangalari bizga shirinlikmi, suvluk – roʻmolchami bersa, baqanni yoʻldan olardik. Devonga koʻra, **“baqan”** – doira, halqa ekan. “Yerdan kavlab olinadigan metallardan yasalgan halqaga altun baqan – oltin halqa deyiladi”.

Jangda saflarni tuzatuvchi, dam olish vaqtida askar tartib-intizomini saqlovchi boshliq – **“chavush”**(adash-masam, Qashqadaryoda shunday qishloq ham bor), dushmaning oldingi aygʻoqchilarini qoʻlga olish uchun ke-

SALTANATI

chasi kezuvchi ayg'oqchi – **“tutg'aq”**, amirlarning mol boqadigan ko'katzor maydoni, qurshalgan har bir narsaga ham – **“qorig”** (“qo'riqlanadigan, qo'riq” ma'nolarida), eshiklarni aylanib yuruvchi gadoy – **“qarachi”** deyilgan. **“Chalma”** so'zi bugun ham bizga begona emas (hatto uning arxaik so'zga aylanib ketmagani achinarli), devonga ko'ra ham, bugun ham bu so'zning ma'nosi “qo'y, tuya va boshqa mollar qiyidan kesib olib, qishda yoqish uchun quritiladigan tezak”dir.

Onam Baxmalning Udamali qishlog'idan G'allaorolning Avliyo qishlog'iga kelin bo'lib kelgan. Hozir ham o'zi tug'ilgan qishloqqa borar bo'lsa, “to'rkunimga borib kelay”, degan gapi bor. Men buni voyaga yetguncha davrda yashagan “to'rt kunlik yurt” ma'nosida tushunar edim. Devonda bu so'z **“turkun”** deb berilgan va “qavm, qabila yig'ini joyi, ota-onaning uyi” degan izoh ham keltirilgan ekan. Yana misol ham aytilibdi: “Qiz turkuna keldi – qiz otasining uyiga keldi”.

Ajdodlarimiz ovdami, jangdami, al-batta, sopqondan unumli foydalangan. Ana endi, sopqonga solib otish uchun “loydan g'olak qilinib quritilgan, ho'l holidi ham otish mumkin bo'lgan, yong'oqdan kichik yumaloq kesak” – **“kuvluk”**dir. Ichiga uzum yoki mayiz solib tayyorlanadigan sutli ovqatni bilasizmi? O'tmishda bunday taom bo'lgan va u **“bulduni”** atalgan. Yana, “zontik” ham bizga begona bo'lmagan, bobo-molarimizning ham yomg'irdan to'sadigan, kigiz(devonda “kiziz”)dan tayyorlangan yopinchiqlari bo'lgan, u “kaduk” deyilgan.

Asarda Barsag'on shahri xalqi **“bug'doy”** so'zini **“budg'oy”** tarzida talaffuz qilishlari, birovning u shahar xalqi ekanini shu so'z bilan sinab bilish odatlari bayon etilgan. Koshg'ariy **Kashmirni** ham “turkiy xalqlar qaramog'ida bo'lgan eski shahar” sifatida ko'rsatadi.

Devonda: **“Uyg'ur so'zi xud xo'r(o'zi topib yeydigan) so'zining o'zgarganidir”**, deb yoziladi. Koshg'ariy izohicha: **“ular o'q otishga juda mohir edilar. Orqadan ham oldindan otganday o'q otar edilar. Zulqarnayn bularga hayron qoldi. Inon xudxurand – bular o'z ovqatini o'zlari topib yeyuvchi, birovga muhtoj bo'lmovchilar. Chunki ov bulardan qochib qutula olmaydi. Qachon xohlasalar, tutib yeydilar, demakdir. So'ng o'lka Xud Xo'r atalib ketgan, “xu” “u”ga almashgan, Udxo'r bo'lgan. So'ngra yana o'zgargan, uyg'ur bo'lgandir”**. Bu esa, **“uyg'ur etnonimi uyushganlar ma'nosini anglatadi”**, deb hisoblaydigan olimlar fikridan tubdan farq qiladi. **“Uyg'urlarning tili turkchadir. Lekin ularning yana bir tillari bor. O'zaro o'sha tilda so'zlashadilar”**, degan qiziq ma'lumot ham keltiriladi asarda.

Bugun o'zbek xalqi tarkibida katta o'rin tutadigan qabila – **qipchoq** so'zining, tarixiy asarlarda ko'rsatilganidek, “ichi kavak” degan ma'nosi devonda uchramaydi. Asarda yozilishicha, “katta gavdali bulan deyilgan ov hayvoni qipchoq shaharlaridagina yashar ekan, xolos. Uning ichi kavak, uchi osmonga qa-

ragan bir shoxi bo'lar edi. Qor, yomg'ir suvlari unga to'planib qolar va erkak bulan urg'ochi bulanning shoxidan va urg'ochi bulan erkagining shoxidan engashib suv ichar ekan. Qipchoq so'zining ma'nosi haqidagi taxminlar shu hodisa bilan bog'liq bo'lsa kerak”, deydi Koshg'ariy.

O'LMAS MAQOLLAR – BOQIY HIKMATLAR

Asli so'zlar izohiga mo'ljallangan devonda ko'hna maqol va she'rlardan namunalar keltirilgani kitobning qad-rini benihoya oshiradi. Bu maqol va she'rlarda o'sha davr nafasi ufurib turadi. “Maqolda shunday kelgan”, deydi Koshg'ariy bobo. Mana bu maqollarga e'tibor bering-a, qanday boqiy hikmatlar jo bo'lgan ularda.

“So'zning qisqasi uzunidan yaxshiroq”, **“Qadam izi birov yurganini bildiradi”**, **“Tulki o'z uyasiga qarab irillasa, qo'tir bo'ladi”**, **“Og'iz yesa, ko'z uyalar”**, **“Ho'kizning oyog'i bo'lguncha, buzoqning boshi bo'lgan yaxshiroq”**, **“Qozon aytur: tubim oltin, cho'mich aytur: men qaydaman?”**, **“Tirishqoqning labi yog'liq”**, **“Idish og'zi kichik bo'lsa ham tiqini katta”**, **“Tog' arqon bilan egilmaydi, dengiz qayiq bilan bekilmaydi”**, **“Suv ichirmasga sut ber”**, **“Qishning ziyo-fati olovdir”**.

Qanday chuqur ma'noga ega maqollar: **“Toshni chaynashga qodir bo'lmagan kishi uni o'pishi kerak”**, **“Ishtoni butun qanday xohlasa, shunday o'tiradi”**, **“Kulni puflaguncha, cho'g'ni puflagan yaxshi”**, **“Baliq suvda, ko'zi tashqarida”**, **“Xitoy xoqonining ipak gazmoli ko'p, lekin o'lchamay kesilmaydi”**, **“Qirg'ovul oviga chiqsang, uydagi tovuqni unutma”**, **“Xalqda fitna ko'paysa, aql ozayadi va to'g'ri yo'lni topolmay qoladi”**, **“Behuda so'zlar ko'payib ketsa, og'iz qurib, jag' qayishadi”**, **“Shirin so'z bilan odam shohlar kosasidan suv ichadi”**.

Bu maqollar – bugungi tilga evrilganlari. Endi bugungi tilimizga yaqin bo'lgan maqollarni devon tilida o'qib, so'zning mazasini his qilib ko'ring.

“Taz keligi bo'rkchiga”(Kalning kelish yeri do'ppifurush do'konidir), **“Ermaguga eshik art bolur”**(Yalqovga eshik ostonasi ham dovondek ko'rinadi), **“Ot tesa ag'iz kuymas”**(O't degan bilan og'iz kuymas), **“Avchi necha al(hiyla, firib, aldamoq) bilsa, azig' ancha yol bilir”**(Ovchi qancha ov hiylalarini bilsa, ayiq ham shuncha qochish yo'llarini biladi)...

Shu o'rinda, **“Sart azig'i arig' bol-sa yolda yer”** maqoliga e'tibor qilaylik. Aytimoqchiki, savdogarning ozig'i halol bo'lsa, ko'chada yeydi. “Sart” so'zi haqida bahslar ham, millatga bog'langan holatlar ham ko'p, devonga ko'ra, u “savdogar”dir. Alisher Navoiyning “Muhokamat ul-lug'atayn” asarini esga olaylik: “... turkning ulug'din kichigiga degincha va navkardin begiga degincha sort tilidin bahramanddurlar, andoqkim o'z xo'rd ahvolig'a ko'ra ayta olurlar, balki ba'zi fasohat va balog'at bila ham takallum qilurlar. Hatto, turk shuaro-sikim, forsiy til bila rangin ash'or

va shirin guftor zohir qilurlar. Ammo sort ulusining arzolidin ashrofig'acha va omiysidin donishmandig'acha hech qaysi turk tili bila takallum qila olmaslar va takallum qilg'onning ma'nisin ham bilmaslar”. Ulug' jadid Mahmudxo'ja Behbudiy esa “Sart so'zi majhuldur” degan maqola yozgan.

Qiziqarli maqollarning mag'zini chiqishda davom etamiz: **“Uluq yag'iri og'ulqa qalir”**(Ot kuragidagi yag'ir bolalariga meros bo'lib qoladi. Uluq – otning orqasi), **“Ay tolun bolsa, elgin imlams”**(Oy to'lin bo'lsa, qo'l bilan ko'rsatilmaydi, chunki u har kimga aniq ko'rinadi), **“Ortaq erdan artuq almas”**(O'rtoq o'rtog'idan(taqsimda hissani) ko'p olmaydi), **“Emgak ekin-da qalmas”**(Mehnat bekor ketmaydi), **“Azuqlug' aruq ermas”**(Ozig'i bor odam safarda tolmaydi, charchamaydi), **“Qul – yag'i, it – bo'ri”**(Qul – dushman, fursat topsa, qochish payida bo'ladi, it ham xonadon uchun bo'ridir), **“Qirq yilqa tegin bay chig'ay tuzlanur”**(Qirq yilgacha boy bilan kambag'al tenglashadi), **“Erdam bashi til”**(Adabning boshi tildir. Ha, hamma zamonda shunday!), **“Qara buliti yel achar, urunch bila el achar”**(Qora bulutni shamol ochadi, hukumat eshigini pora ochadi. Afsuski, bu hikmat ham hamma zamonlarga xosdir).

Navbatdagi maqollar: **“Qosh qilich qinqa sig'mas”**(Qo'sh qilich bir qinga sig'mas), **“Bar – baqir, yoq – altun”**(Bor narsa – mis, yo'q – oltin(qadrlı). “Baqir” – “mis” ekani yuqorida aytili, bu o'rinda “qadrsiz” ma'nosida), **“Qonaq bashi sazraki yig”**(Tariq boshog'ining siyragi yaxshi. Chunki kam don bo'lsa, don to'la va yirik bo'ladi, agar serdon boshog' bo'lsa, donlari mayda va kichik bo'ladi. “Qonaq” – “tariq”), **“Necha yimik bi-chak ersa oz sabin yanumas”**(Pichoq qancha o'tkir bo'lsa ham, o'z sopini yo'nmaydi, kesmaydi), **“Alp charikda, bilga tirikda”**(Botir jangda, dono majlisda sinaladi), **“Ot tutunsiz bolmas, yigit yazuqsiz bolmas”**(O't tutunsiz bo'lmas, yigit gunohsiz bo'lmas)...

“Sabanda sandirish bolsa, ortugunda irtash bolmas”, ya'ni “yer haydash vaqtida puxtalik bo'lsa, xirmonda anglashilmovchilik bo'lmaydi” mazmunidagi maqolda “saban” – qo'sh, qo'sh ho'kiz, omoch, bo'yinturuq degani. Bu so'z qo'sh bilan yer haydash ma'nosida ham qo'llanadi. “Somon” so'zi ham shunga bog'lanmasmikan? Tatar xalqining “sabantuy” nomli bayrami ham bor.

Xo'sh, **“Qadash temish qoymaduq, qazin temish qoymish”**(Qarindoshlarga og'a-ini keldi, deyilsa, unga e'tibor berilmadi, qayin ona(ota) keldi, deyilgan edi, darrov unga qaradi. “Qazin” – qayin ma'nosida), **“Katan kordi keragu yuz-ti”**(Mehnatni ko'rib, chodirini orqaladi. “Katan” – mehnat, qiyinchilik), **“Xan**

ishi bolsa, qatun ishi qalir”(Xoqonning ishi bo'lsa, xotin ishi qoldiriladi. “Qatun” – Alp Erto'nga qizlaridan tarqaganlarning nomi, maqomi), **“Qarg'a qarisin kim bilir, kishi alasin kim tapar”**(Qarg'aning qarisini kim biladi, kishining olasini kim topadi), **“Qut balgusi bilig”**(Baxt belgisi ilm va aqlidir), **“Tilin tergiga tegir”**(Shirin, yoqimli so'z bilan kishi dasturxonga yetishadi. “Tergi” – dasturxon).

Yoshligidan tanish bo'lgan yigit martaba topib ko'tarilsa ham, yoshligida ko'rib yurgan urug'-aymoqlari orasida kichik ko'rinishiga ishlatiladigan zo'r maqol bor: **“Evdagi buzag'u okuz bolmas”**(Uyda o'sgan buzoq hech vaqt ho'kiz bo'lmaydi). Yo'lbo-shlovchilar haqida ikki maqol: **“Qalin qulan chifg'asiz bolmas”**(Mollar podasi yo'lbo-shchisiz bo'lmas. “Chufg'a” – yo'lbo-shlovchi, rahbar) va yana bir variant: **“Qalin qaz qulavuzsiz bolmas”**(G'oz to'dalari yo'lbo-shchisiz bo'lmas. “Qulavuz” – yo'lbo-shchi).

Keyingi maqollar: **“Kuzaku uzun bolsa elik kuymas”**(Kosov uzun bo'lsa, qo'l kuymas. “Kuzaku” – kosov), **“Yer basruqi tag', buzun basruqi beg”**(Yer suyanchig'i – tog', el suyanchig'i – bek), **“At taguzlugi ay bolmas”**(Otning peshonasidagi oqligi oyning o'rnini bosmaydi), **“Sundilach ishi ermas ortugun tepmak”**(Xirmon yanchmoq sa'vaning ishi emas), **“Buldachi buzag'u okuz ara balguluk”**(Ho'kiz bo'ladi deb gumon qilingan buzoq ho'kizlar orasida yoshligidan ma'lum bo'ladi).

Faqat ayrimlari hozir ham qo'llanadigan, aksariyati o'tmish qatlarida qolib ketayotgan qanday ajoyib maqollar bular!

“SHE'RD A SHUNDAY KELGAN”

Koshg'ariy hazratlari biror so'zga she'riy misol keltirar ekan, shunday es-kartma beradi. Turkiy xalqlarning eng ko'hna adabiyotidan bizga namunalar yetkazgani uchun ham muallifdan yana bir bor minnatdor bo'lishimiz kerak. Agar bu qadim adabiyotimiz tarix sahifalaridan deyarli o'chib ketishi mumkinligini bilganida, ul buyuk inson ulardan o'z asarida yanada ko'proq namunalar bergan, balki ularni alohida kitob holidi to'plab, kelgusi nasllarga yana bir qimmatli meros qoldirgan bo'larmidi – albatta, bizgacha yetib kelganida. Chunki benazir allomaning “Turkiy tillarning nahv qoidalari” nomli asari yo'qolgan, so'zboshida keltirilishicha, hatto 2008-yili YevroOsiyo Yozuvchilar uyushmasi bu kitobni topgan kishiga 1000 oltin mukofot berilajagini e'lon qilgan.

(Davomi 12-betda.)

KOSHG'ARIY SALTANATI

(Davomi. Boshi 7-, 10-, 11-betlarda.)

QADIMGI ISMLAR

Kitobda namuna sifatida berilgan she'rlarning barchasi milliy adabiyotimizning ota yo'li – barmoq vaznida bitilgan. Jumlarlar bir qarashda sodda, ammo chuqurroq razm solsangiz, har birining zamirida katta mazmun mujassam ekanini anglab yetasiz.

Mana bu satrlarga e'tibor bering:

*Bardi eran qonuq qorub qutqa saqar,
Qaldi yavuz uyuq korub evni yiqar.*

Ya'ni, “mehmonni davlat va baraka sanaydiganlar o'lib ketdi, saholarda ko'ringan qoralarni va manzillarni belgilash uchun qo'yilgan toshlarni ko'rib, odam deb o'ylab, u kelib qo'nib qolmasin deb chodirini buzuvchilargina qoldi”. Qarang, mehmondo'stlik azal-azaldan turkiy xalqlarimizning qonida bo'lgan-da.

Bu xislatini yo'qotganlar o'sha vaqtlarda ham qattiq malomatga qolgan. Keyingi o'rinlarda ayni she'ring salgina o'zgargan holda qayta berilishi ham shundan dalolat beradi:

*Bardi eran qonuq,
Bolub qutqa saqar,
Qaldi alig' uyuq
Korub evni yiqar.*

“Mehmonni baxt deb hisoblovchi erlar o'tib ketdi, sharpani sezsa, kirib qolmasin deb chodirni buzadiganlar qoldi”.

Endi mana bu hikmatli so'zlarning mag'zini chaqaylik:

*Atsa ajun og'rab oq,
Tag'lar bashi kertilur.*

Ya'ni, “agar zamon o'q otsa, tog' boshlari ham kertilib ketadi”. Zamon o'qlariga tog'lar boshiki kertilib ketsa, odamzodning joni metin ekan-da!

“**Qish yay bila toqushti**”(Qish yoz bilan to'qnashdi), “**Bazram qilib avnalim**”(Bayram qilib ovunaylik), “**Aydim asig' qilg'u amas san taqi yalvar**”(Endi sening yalinib-yolvorishlaring foyda bermaydi, dedim), “**Yesun seni ar bo'ri**”(Endi seni sirtlon yesin), “O'lim sharbatini torttirdim, yuzini burishtirgan holda ichdi”, “Unga men, yot, qushlarga yem bo'l, qushlar, qurtlar seni kutayotirlar, deb uni o'ldirdim, “**Yuz at menik ag'din kechti**”(Mening oyog'im ostidan yuzlab ot o'tdi. Ag' – ikki son orasidagi bo'shliq, chov, chot), “**Ol kechishni suv eltti**”(U kechuvni suv olib ketdi) singari jumlalarda qanchalar teran she'riy voqea, holat va kayfiyat bor.

She'rlarning yana bir alohida ahamiyatli jihati – ularda qo'llangan qofiyalarning nihoyatda to'qligidir. Mana, masalan:

*Tomlig' kalib qapsadi,
Qutlug' yayig' tapsadi,
Qarlab ajun yapsadi,
Et yin ushub armshur.*

“Sovuq kelib qopladi. Qutlug' yozni haydadi. Qor dunyoni qoplab oldi. Kishining badani uvushib qaltiraydi”.

Aksariyati “a-a-a-b” tarzida, faqat ayrim hollardagina “a-b-a-b” shaklida keladigan har bir she'r qofiyalari e'tiborini tortmay qolmaydi.

Devonning birinchi jildida erkaklar oti sifatida **Buluch, Quluch, Qilichxon, Tutuq, Qumuq, Qaban, Qotan, Baklan, Chug'lan, Budrach, Qatmish, Qutlug', Badruq, Bulg'aq, Qulbaq, Tutush, Utar, Toqish, Tekish, Qalaldu-ruq** singari ismlar keltiriladi. Aksariyati “erlar ismi” degan izoh bilan cheklan-gan.

Ba'zi so'zlar bilan bog'liq tarzda kelgan ismlarda ularning ma'nosi aytib o'tiladi. Masalan: “Sag'un – qarluq katalarining laqabi. Turk tabiblarga ata sag'un deyiladi” (Balasog'un joy nomi ham bu so'zga bog'liqdir, ehtimol); “Bug'ra – erkak tuya. **Bug'raxon** ismi ham shundan olingandir”; “Chag'ri – lochin. **Chag'ribek** deyilgan odam ismi ham shundan”; “Qavshut – el va yurt tinchligi uchun ikki shoh orasidagi kelishuv, kelishish. Odamlarga **Qavshut** deb ism qo'yishda ham shu ma'no bor”, “**Baktur** – erkaklar ismi. Usli u Bagtur – doim o'rningda tur, ko'p yasha demakdir”; “**Tog'ril** – yirtqich qushlardan biri. Bu mingta g'ozni o'ldirib, bittasinigina yeydi. Bu so'z **erkaklar ismi** o'rmda ham qo'llanadi” va hokazo.

Birinchi jildida ehtimol yagona keltirilgan ayollar ismi **Kumushdir**, u *kumush* so'zining izohida kelgan. Yana bir o'rinda “meros”, “esdalik” ma'nolaridagi **Xumaru** so'z erkak va ayollar ismi sifatida ham ishlatilishi bayon etiladi.

Bularning barchasi hali arab va fors ismlari ommalashmagan bir davrda ajdodlarimiz keng qo'llagan ismlardir. Bugun zamondoshlarimiz orasida o'zga ellardan, ayniqsa, arab, fors, hatto kafkaz xalqlaridan olingan ismlar urfga kirganini hammamiz bilamiz. Qo'yingki, farzandlariga Maradona, Esmeralda, Tangem degan futbolchi-yu seriallar qahramonlari nomlarini qo'ygan yurt-doshlarimiz ham yo'q emas. “Amir”ni “Emir”, “Bo'ron”ni “Boran” singari o'zbekcha ismlarni turkcha talaffuz bilan qo'yayotganlar ham bor.

Meni shu xalqning bir vakili sifatida tarix, jumladan, uzoq o'tmishda yashagan bobo-momolarimizning ismlari qiziqtiradi. Mana shunday ismlarni to'plab yurish odatim bor. Agar kimdadir shunday ma'lumotlar bo'lsa, jon-dilim bilan qabul qilaman. Devonda kelgan ismlar ham albatta bu ro'yxatdan joy oladi.

BIZGA QADRDON NOMLAR

Devon nafaqat til tarixidan so'zlaydi, ayni paytda o'sha davr jo'g'rofiyasi haqida tasavvur uyg'otuvchi nodir ma'lumotlarni ham taqdim etadi. Bugungi kunda biz uchun qadrdon bo'lgan joylar ta'rifi aks etgan sahifalar hech birimizni befarq qoldirmaydi, albatta. Masalan, “**Toshkent Movarounnahrning eng qadimiy shaharlaridan biridir**”, deya xabar beradi Koshg'ariy. Qarang, O'zbekiston poytaxti o'sha davrlarda ham qadimiy deb e'tirof etilgan ekan.

Yurtimiz gavhari – Farg'ona haqidagi ta'rifi hayajonsiz o'qib bo'lmaydi: “**Farg'ona mevaga boy, tog'lari ko'p o'lkadir. Uning cho'ziq tog'larida**

olma, uzum, pista, bodom va boshqa mevalar, turli xil xushbo'y o'simliklar, gullar, rayhonlar ko'pdir. Xushhavo, sermevalikda tengi yo'qdir. U juda keng, serqishloqdir. Bunday serqishloq o'lka Movarounnahrda yo'qdir. Odam ko'pligidan, ekin va chorvaning mo'lligidan qishloqlar kengayib, kattalashib ketgandir. Qishloqlarga borish uchun bir qo'nib borish shartdir. U yerda yetishgan olimlar ko'pdir. So'nggi vaqtlarda Damashqda turib qolgan zo'r olim, dongdor ustod Hojib binni Molik binni Erkin farg'onalik olimlarning biridir (Mu'jamul-buldon. 6-jild. B.364)”.

Afsuski, Koshg'ariy e'tirof etayotgan farg'onalik olim Hojib binni Molik binni Erkinni – mana shunday “zo'r olim, dongdor ustod”ni bugun bilmaymiz, balki kam odam bilar, qaydam?

Albatta, qadim tariximizdan so'ylovchi bu nodir asarni Samarqand ta'rifisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Bu ko'hna va navqiron shahar kimlarning e'tiborini tortmagan, deysiz? Devon ilovasida shunday deyiladi: “**Samarqand shahri eng eski va eng obod shahar sifatida juda mashhurdir. U eng qadimgi arab manbalarida, fors tarixlarida keng izohlab berilgan. Batlimus va boshqa jo'g'rofiya olimlari bu shaharning jo'g'rofiy mavqeyini va uning xushhavoiligi, ko'rkam manzaralarga boyligi, sermevalik xususiyatlarini mukammal izohlagan edilar**”.

Mahmud Koshg'ariy ma'lumotiga ko'ra, “**Samarqand eng eski shahardir. VII asrlardayoq bu shaharda xalq gavjum edi. Har xil kasb ahlari bor edi. X asrlarda sug'doqlar Bala-sog'unga shu yerdan ko'chib bordilar. Uning asl nomi Samizkand – Katta shahar demakdir**”. Mahmud Koshg'ariyning alohida uqtirishicha, “**bu shaharning turkiy xalqlar tomonidan bino qilinganiga, bu haqdagi boshqa xil qarashlar xato ekaniga shu nomning o'zi dalildir**”.

“**Kand – o'g'uzlar va ular bilan yaqin turuvchilar tilida qishloq. Ko'pchilik turklar nazdida shahardir. Shuning uchun Farg'onani O'zkand – “o'z shahrimiz” deydilar. Samarqandni kattaligi uchun Samizkand – “semiz shahar” deydilar. Buni forslar Samarqand tarzida qo'llaydilar**”, deya eslatadi buyuk Koshg'ariy.

“**Tangri turklarga o'zi ot qo'ygani, ism bergan, ularni eng baland yerlarga, xush havo joylarga o'rnatgan va o'zining botirlari sanagan. Turklarda ko'rkamlilik, yoqimlilik, odoblilik, so'zining ustidan chiqish, dadillik, kamtarlik kabi maqtashga sazovor xulqlar son-u sanoqsizdir**”, degan ezgu alqovlar barcha turkiy xalqlarimizning tiynatlariga xosdir.

HAZRAT NAVOIYDAN IZOHLAR

Devonning ushbu nashri fazilatlaridan biri – unda ko'pgina so'zlarning buyuk ajdodimiz Alisher Navoiy asarlarida qo'llanilishi ko'rsatib o'tilgani bilan bog'liqdir.

Navoiy asarlari murakkab, ularda forsiy va arabiy so'zlar ko'p ishlatilgan, degan fikrda shoir asarlarini o'qishdan

cho'chibroq turadigan zamondoshlarimiz ham bugun oramizda bisyor. Hazrat Navoiyning ona tilimiz oldidagi beqiyos xizmatlari shundan iboratki, bu ulug' zot o'z davrida muomaladan chiqib ketayotgan sof turkiy so'zlarni asarlarida mahorat bilan qo'llab, ularga qayta hayot baxsh etgan. Aksar o'quvchilar bu so'zlarni xorijiy tillarga nisbat berib yurgan bo'lishlari ham mumkin. Men o'zim ham shunday begona sanab yurgan ba'zi so'zlar o'zimizning ona so'zlarimiz ekanini bilib qoldim bu izohlardan. Misol tariqasida uchtagina so'zni keltirib o'tmoqchiman.

Devonda “**tabug**” so'zi “xizmat qilish, ibodat qilish” ma'nosida berilgan. Alisher Navoiy asarlarida ham bu so'z “tabug', tabuqchi, tabunmoq, tabing'u” shakllarida uchraydi:

*Shamshod qomatingga
bo'lib banda bog'da,
Aylab tabug', hamisha
turib bir ayog'da.*

“**Tosan**” – devonga ko'ra “toycha”(hali minilmagan toycha). Alisher Navoiy asarlarida bu so'zni **tavsan** tarzida, sho'x, o'ynoqi ot ma'nosida o'nlab asarlarda uchratish mumkin:

*Bir kichik yoshlig' nigore
topmisham nozukkina,
Sekreturga tavsanin maydon
aro chobukkina.*

“**Asig**” – foyda. Navoiy hazratlari aytadiki:

So'ngra ne osig' kelurung men ketib.

Bu – maqolamizning hali yana qaytiladigan va to'ldiriladigan bo'limidir. Shu bois, qolgan misollarni keyingi tahlillarga qoldiramiz.

“O'G'IL, MENDAN O'GIT OL, FAZILAT TILA”

Mahmud Koshg'ariyning “Devonu lug'oti-t-turk” asari “zamonning eng sog'lari kasal va eng burrolari soqov bo'lgan” har vaqtda, jumladan, bugungi global zamonda ham barchamiz uchun juda dolzarbdur.

Ayniqsa, hozir Yaratgan o'zaro do'stlik va hamjihatlik “quyoshini turklar burjiga ko'targan” bir vaqtda, turkiy xalqlar o'zining qadim ildizlarini eslab, Koshg'ariy ta'biricha, **qadashlik** aloqalarini tobora mustahkamlab borar ekan, bu bebaho asarga hamisha yuksak ehtiyoj sezamiz. Bir vaqtlar Koshg'ariy: “Ot turkning qanotidir”, deb yozgan bo'lsa, bugun turkiylarning qanoti – so'zdir.

Shu bois, Koshg'ariy bobo har qachonki: “O'g'il, mendan o'git ol, fazilat tila”, deya chorlar ekan, tezda “falak qutb yulduzi atrofida aylanish qoidasi kabi” bu tabarruk kitobni qo'lga olib o'qish va uqish – “har bir aqlli kishiga loyiq va munosibdir”.

Yuqorida ta'kidlanganidek, biz ushbu maqolada devonning faqat birinchi jildi xususida fikrlashdik. Ardoqli shoirimiz Zulfiyaning mashhur she'ridagi jum-lalarni o'zimizga moslab aytganimiz-da, “mutolaa etadi davom. Kelingiz, siz ham!”.

Ikrom ISKANDAR

Taassurot

“Ilmda sohilsiz dengiz” ziyorati

Qadimiy va hamisha navqiron Samarqandning ko‘rkiga ko‘rk, fayziga fayz qo‘shuvchi Imom Buxoriy yodgorlik majmuasi Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev tashabbusi bilan yangidan barpo etilib, yana-da kengaytirilgan, zamonaviy infratuzilma bilan jihozlangan va ziyoratchilar uchun qulay sharoitlar yaratgan holda xalqimizning ma’naviy merosini avaylab saqlash va yosh avlodni ulug‘vorlik ruhida tarbiyalash maskaniga aylantirildi. Majmuaning yangicha qiyofasi videotasvirlarini ko‘rib, u yerni ziyorat qilishni niyat qilmagan inson bo‘lmasa kerak.

Kuni kecha O‘zbekiston Jurnalistlar uyushmasi hamda Turizm qo‘mitasi hamkorligida bir guruh jurnalistlar uchun majmuaga press-tur tashkil qilindi. Ser-shovqin shahar, kundalik yugur-yugurlardan yiroqlashib, Samarqand sari yo‘l oldik.

Samarqand viloyati Payariq tumani-da joylashgan Imom Buxoriy yodgorlik majmuasi ushbu buyuk allomaning islom ilmiga qo‘shgan ulkan hissasiga chuqur ehtirom ramzi sifatida barpo etilgan. Keyingi yillarda Imom Buxoriy qabrini to‘liq majmua sifatida qayta tiklash va uni zamonaviy talablar asosida barpo etishga alohida e’tibor qaratildi. Davlatimiz rahbari shu yil Ramazon hayiti arafasida qaytadan bunyod etilgan Imom Buxoriy majmuasiga tashrifi chog‘ida yakuniga yetgan bunyodkorlik ishlari bilan tanishar ekan, ushbu majmua haqida shunday dedi:

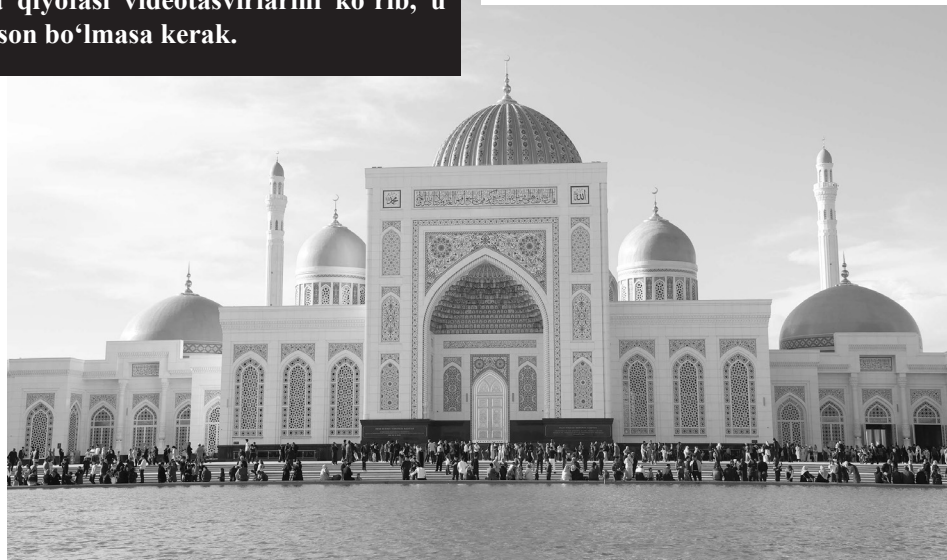
“Muborak Ramazon hayiti arafasida buyuk vatandoshimiz, hadis ilmining sultoni Imom Buxoriy hazratlarining ruhi poklariga yana bir bor hurmat-ehtirom bajo keltirmoqdamiz. Buxoriy bobomiz Qur’oni karimdan keyingi eng mo‘tabar manba bo‘lgan hadislar kitobini yaratib, butun islom olamida shuhrat qozongan ulug‘ siymodir. Muqaddas zaminimiz dunyoga mana shunday mashhur allomani bergani bilan har qancha faxrlansak, arziydi...

Ushbu betakror qurilish yangi O‘zbekistonning ulkan imkoniyatlarini yaqqol namoyon etadi. Ziyoratgoh xalqimiz uchun, jahondagi barcha musulmonlar uchun ezgulik va ma’rifat nurini taratadigan qutlug‘ maskanga aylanadi deb ishonaman. Aminmanki, bu dargohni zi-

miz, rang-barang anvoyi gullar ifori dimog‘ingizga uriladi. Manzarali daraxt nihollari, ko‘m-ko‘k maysazor, maydalar yog‘ayotgan yomg‘ir ko‘z oldimizda namoyon bo‘layotgan majmuani yanada ertaknamo qilib qo‘ygandek. Manzara juda go‘zal!

Ushbu dargoh yurtimizdan yetishib chiqqan ulug‘ allomalarning merosini chuqur tadqiq etish va keng targ‘ib qilish, shuningdek, ma’naviy-ma’rifiy muloqotni rivojlantirishda mustahkam asos bo‘lib xizmat qiladi. Majmua dunyoning 50 ga yaqin yetakchi islom tadqiqot markazlari va nufuzli universitetlari bilan hamkorlik qilib kelmoqda.

Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi direktori o‘rinbosari, tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori Otabek Muhammadiyevning aytishicha, markazga qo‘lyozmalar fondini boyitish maqsadida Misrdan 130 000 ta, Saudiya Arabistonidan Imom Buxoriy asarlarining 34 ta elektron nusxasi keltirilgan. Markazda restavratsiya va konservatsiya ishlari ham keng yo‘lga qo‘yilgan bo‘lib, mutaxassislar laboratoriyada 550 ta nodir qo‘lyozma kitoblarni chang-g‘ubordan tozalab, konservatsiya qilishgan. Markaz fondidagi 524 ta qo‘lyozma (177 176 varaq) skaner qilinib, elektron nusxalari tayyorlangan. Imom Buxoriy va boshqa buyuk allomalarning 52 ta noyob asari o‘zbek tili-

yorat qilib, uning ma’naviy muhitidan bahramand bo‘lgan inson, ayniqsa, yoshlar islom dinining asl ma’nosini anglab yetadi, to‘g‘ri yo‘ldan adashmaydi”.

Salkam 64 ga. maydonda qad rostlagan majmua hududiga kirar ekan-

ga tarjima qilinib, jami 128 ta kitob va risola nashr etildi.

Press-tur davomida jurnalistlar Hadis ilmi markazi, masjid, ma’muriyat binosi, muzey hamda kirish-chiqish ayvonlarini o‘z ichiga olgan betakror me’moriy ansambldan iborat majmuani tomosha qildilar.

Imom Buxoriy majmuasi ilgari bir kunda 12 ming ziyoratchiga xizmat ko‘rsatgan bo‘lsa, ayni paytda 65 ming nafar ziyoratchini qabul qilish quvvatiga ega. Qadamjoda 14 ta moviy gumbaz, 75 metrlik 4 ta minora mavjud. 9 pavilondan iborat innovatsion muzey bilan tanishar ekanmiz, muzey fondidagi mavjud vitrinalardan o‘rin olgan muhaddislar sultoni – Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriyning hayot yo‘li va ilmiy-ma’naviy merosi, musavvirlik ishlari, nodir asarlar va boshqa eksponatlar haqidagi qiziqarli ma’lumotlarga ega bo‘ldilar.

Darhaqiqat, Majmua nafaqat ziyorat markazi, balki, xalqimiz uchun, ayniqsa yoshlar uchun ilm-ma’rifat, tarbiya va ibrat maskani bo‘lib xizmat qiladi.

Prezident Shavkat Mirziyoyev topshirig‘iga asosan Majmuada qu-

rilgan innovatsion muzey Turkiyaning “Outdoor Factory” kompaniyasi bilan hamkorlikda barpo etilgan. Muzey Imom Buxoriyning hayoti va boy ilmiy merosi, islom ma’rifati rivojiga qo‘shgan beqiyos hissasini namoyon etadi. Shuningdek, ekspozitsiyalarda Qur’oni karimda ismlari zikr etilgan 25 nafar payg‘ambar tarixi, shuningdek, payg‘ambarimiz Muhammad (s.a.v) shajarasi, Makka va Madinadagi hayot yo‘llari, buyuk muhaddislar nomi va ular qoldirgan boy meros, hadislarining jamlanishi va yozib olinish jarayoniga oid muhim ma’lumotlar o‘rin olgan. Majmuaning tashqi va ichki qismini bezashda dunyoning turli burchaklaridan keltirilgan eng sara toshlardan foydalanilgan.

Majmuaning tashqi qismini bezashda qo‘llanilgan Snow White Thassos (Gretsiya) toshi Tasos orolidan olinadigan dunyoning eng oq marmarlaridan biridir. Uning asosiy xususiyati shundaki, hatto jaziramada ham past haroratni saqlab qoladi va bino ichiga quyosh issiqligi o‘tishini sezilarli darajada kamaytiradi.

Afg‘oniston oq marmari esa majmuaga Afg‘oniston hukumati tomonidan maxsus sovg‘a sifatida taqdim etilgan. Masjidning ichki qismi va ustunlari uchun Aran White (Turkiya) toshi tanlangan bo‘lib, unga milliy uslubda nafis o‘ymakorlik naqshlari ishlangan. Bundan tashqari, Finlandiyadan Baltic Green, Portugaliyadan Moleanos toshlari, shuningdek, bezaklarda zumrad va shunga o‘xshash qimmatbaho toshlar ishlatilgan.

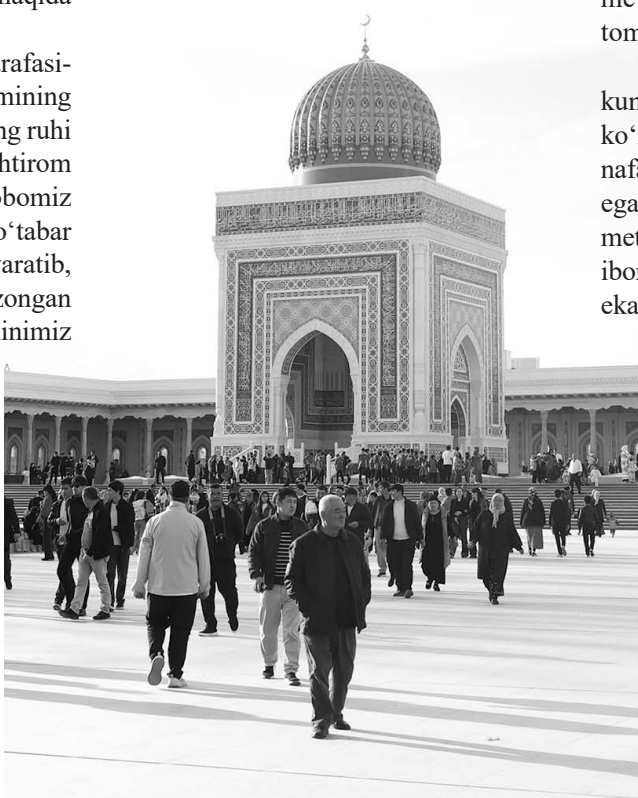
Ziyoratgoh hududida barcha inshootlar yagona me’moriy va ma’naviy g‘oya asosida barpo etilgan. Majmua tarkibiga Imom Buxoriy mangu qo‘nim topgan maqbara, 10 ming kishilik masjid, innovatsion muzey, ma’muriyat binosi, keng ayvonlar va yordamchi inshootlar kiradi. Majmua peshtoqlari va ayvon devorlariga Qur’oni karim oyatlaridan hamda “Sahihul Buxoriy”dan hadislar bitilgan.

Imom Buxoriy hazratlari islom tarixida hadis ilmining ustozlari, eng ulug‘ muhaddis sifatida tan olingan. Qur’oni karimdan keyingi eng ishonchli manba sifatida qabul qilingan “Sahihul Buxoriy” asari islom aqidasi, shariat hukmlari, axloq va ma’naviyat masalalarida asosiy qo‘llanmalardan biri hisoblanadi.

U zot hadis roviylarining hayoti, axloqiy pokligi, xotirasi va ishonchligini o‘ta qat’iy hamda puxta ilmiy mezonlar asosida sinchkovlik bilan o‘rgangan. Aynan mana shu teran ilmiy yondashuv va betakror metodologiyasi tufayli Imom Buxoriy nomi islom olamida beqiyos ehtirom bilan tilga olinadi. U zotga ulamolar tomonidan ko‘plab ta’riflar berilgan, jumladan, Imom Ahmad ibn Hanbal: “Bizga Xurosondan Muhammad ibn Ismoildek kishi kelmadi”, deydi. Ibn Hajar al-Asqaloniy esa: “U kishi ilmda sohilsiz dengiz edi” deya ta’riflaydi.

Aksariyat xorij davlatlariga chiqsangiz musulmon xalqlari orasida “O‘zbekistondanman” desangiz, dastavval, Imom Buxoriy yurtidan ekansan deb mamlakatimiz nomini ulug‘lashlari bejiz emas. Mana endi yurtimizda shunday ulug‘vor bobokalonimiz yodini tarannum etuvchi munosib go‘shamiz, maskanimiz bor. Imom Buxoriy ilmiy merosi asrlar osha din yo‘lida ilm talabida bo‘lgan barcha avlodlar uchun benazir manba bo‘lajak.

Nazokat XOLMETOVA,
“Ma’rifat” muxbiri

Hikoya

Yomg'ir yog'ayapti. Yirik, yumshoq tomchilar odamlarning qo'llari va iyaklariga urilib atrofga sachrayapti, ular shunaqangi ajabtovur tomchilarki, xuddi tongda uyquga ketayotgan erinchoq yulduzlarga o'xshab ketadi. "Keb qoling atirgullarga! Mana, nilufar gullardan oling! Mana, binafsha gullardanam bor!" Har yer-har yerdan turli-tuman ovozlari kelib turadi. Biroq sotilayotgan, bir quchoq qilib o'rab qo'yilgan nilufar gullari shu turishida ko'proq so'ligan gulkaramlarga o'xshab ko'rinadi. Ayol har kuni g'ichirlagan zambilg'altakni sudrab u yoqdan-bu yoqqa qarab yo'rg'alaydi.

Zambilg'altakdan chirkin, badbo'y is dimoqqa uriladi. Hech kim undan biron dona gul sotib olmaydi. Siz shundoq o'sha yo'l ustidan yurib o'tsangiz ham bo'ladi, ammo yo'lak ustida oyoq qo'ygani joy topolmaysiz. Atrofdagi do'konlar butun molini tashqariga ochib-sochib tashlaganidan, dimiqqan, qo'lansa hid atrofga taralib, irkit, dog' bosgan latta-puttalar bu manzarani yanada yoqimsiz qilib ko'rsatadi. Aslida bu kirchir matolar xaridorlar diqqatini tortish uchun ataylab ilib qo'yilgan. Odamning kulgusi qistaydi! Do'konlar oldida qator qilib tizib tashlangan katta-kichik stollar ustida ham bir dunyo betartib lash-lushlar ivirsib yotadi, keraksiz o'yinchoqlar, eski surat ramkalari deysizmi, xullas, har balo bor. Bu joyda yana sap-sariq poxol shlyapalar tog'dek uyulib, xuddi xamirdan qilingan ulkan piramidani eslatadi. Rang-barang oyoq kiyimlar bilan hech kimning oyog'iga loyiq kelmaydigan haddan ziyod kichik va rasvo botinkalar ham qatorasiga terib tashlangan. Tag'in bir do'konda ayol-qizlar uchun ko'k rangdagi, erkaklar uchun pushti, bir-biriga mutlaqo zid tusda mo'ljallangan ajabtovur makintoshlar ham sotiladi. Ularning har birining ichida "Bebe" degan tushunarsiz yozuvga beixtiyor ko'zingiz tushadi...

– Keb qoling nilufargullarga! Atirgullardan oling! Mana bu shirin binafshagullarga bir qarang! – Sho'rlik ayol kun uzog'i g'ichirlagan aravasini sudragancha tinmay shu gapni qaytarib yuradi. Ammo zambilg'altakka biron qo'liniyam tekkizmaydi. Uni yetaklab yurgan ayolning og'ir, bo'liq jussasi hadeb aravasini sudrayverganidan hansirab, oxiri batamom holdan toygan. Bir burchakka borib suyanadi-da, qo'lansa is o'rnab qolgan burnini karamgullarining ildiziga tekkizgancha, horg'in uyquga ketadi. Eh, bu yerdan kim ham biron narsa xarid qilardi? Bari yaroqsiz, foydasiz narsalar bo'lsa... Sotuvchilarning aksari ayollar. Ular qattiq va sovuq kursilarga o'tirib olgancha, atrofga mudragan va ma'nisiz nigohlarini qadagancha kunni kech qiladi. Ahyon-ahyonda biron tasi o'rnidan turadi-da, so'lib yotgan gullari bargini changlatta bilan nari-beri artgan bo'lib, yana joyiga kelib o'tiradi. Hatto bu joydagi manaman degan ishbilarmon, har doim mandarin rangli ko'zoynagini burniga qo'ndirgancha atrofga olazarak nazar solib yurguvchi qorindor kishi ham o'zining komik ko'rinishdagi afishalarining biron tasini pullay olmay, chorasiz turaveradi...

Shu choq burchakdagi bo'm-bo'sh xona ichidan eski pianinoning nimkala ovozi chiqib, unga skripka bilan nay jo'r bo'ladi. Xonaning liqildoq eshiklari ustiga aji-buji harflarda: "Eng yangi qo'shiqlar. Birinchi qavatda. Kirish zali bo'sh" deb yozib qo'yishgan.. Ammo bu g'arib xonaning eshiklari doim ochiq turgani bilan inson zoti mo'ralab ham qo'ymaydi. Ayniqsa, yomg'irli kunda shu kabi lavhalar yurakni beshbattar ezadi. Xona kiraverishida eti ustixoniga yopishib ketgan, oyog'iga almisoqdan qolgan shippak ilib olgan kishi tashqariga umidvor mo'ltiraydi. Bu boyaqish titilib ketgan shlyapasining bir chetiga singan pat ham qadab olgan. Ammo shlyapadagi pat siniq bo'lsayam juda allambalo. Ehtimol eski shlyapaning aybini yopish uchun uni siniq bo'lishiga qaramay, biroq po'rim ko'rinish uchun ataylab qadab olgandir.

– Keb qoling! Keb qoling! Arzon, yangi qo'shiqlar bor! Keb qoling! Bu qo'shiqlar ijrochisining har biri Ovro'pada katta nufuzga ega. Orkestri rosayam mashhur, bundan zo'rini hech qayerdan topolmaysiz! Hayot zavqidan bahra oling, imkoniyatni bir marta o'tkazib yubordingizmi, qayta topa olmaysiz!

Ketrin MENSFILD
(Yangi Zelandiya)

BAHOR GULLARI

Hech kim qimir etmaydi. Nimagayam ishonsin axir? Ular bu qo'shiqlarni aytgan qizlarni besh qo'ldek yaxshi bilishadi. To'g'ri, nomdor qo'shiqchilar, biri qaymoqrang libosda, yana biri esa dengizdek moviy tusdagi kiyimda ko'zni olar darajada sollanib rasmga tushib qo'yishgan. Biroq ularning turishlari odamning ensasini qotiradi. Oyoqlarini keng kerib olgancha, viqor bilan boshlarini orqaga tashlab, ko'm-ko'k bo'yalgan ko'zlari suzib olishgan. Buning ustiga skripkachilarning tishlangan tirnoqlari va naychilarning haddan tashqari uzun, shalviroq yenglari ham g'ashga tegadi, bularning hammasi ular kuylayotgan qo'shiqlar kabi judayam eski va siyqasi chiqqan.

Ancha vaqtgacha musiqa davom etib, tantanavor ovoz gumburlab turadi. Shunda zerikkan birorta xaridor tashqaridan bo'ylab qarashi bilan boyagi kishi o'shanday tantanavor qiyofada ko'zdan yo'qoladi. Ovozlari o'chadi. Bazo'r sado berayotgan pianinoning ham, skripka bilan nayning ham tovushi pasayib-pasayib, oxiri tinadi. Birgina deraza yuzini to'sib turgan shaldiroq darpardaning shamolda yengil mavjlanib tebranishigina birinchi qavatda qoyim.

Yomg'ir haliyam yog'ayapti, atrof asta-sekin bulutli havo ichida g'ira-shira ko'rinishga kirmoqda.

– Keb qoling atirgullarga! Nilufargullardan obke-ting! Loaqal shirin binafshagullarimni sotib oladigan biron odam bormi?

"Umid! Sen baxtsiz va orzuparast so'lg'in ayolning yagona yupanchisan! Qo'y, eng so'nggi dil torimni uzib tashlama, meni omon saqla, o, umid! Yaqin orada jinni bo'lib qolamanmi, deb qo'rqaman. Yuragim kundan kunga tobora zaiflashib bormoqda, xuddi so'ligan gullarim kabi. Aslida har bir nafasim yashashga intiq".

Mana, tong otdi. Men bo'lsam hamon o'zimdek huvillagan karovatda shiftga termulgancha o'likdek yotibman. Hademay ertalabki quyosh nurlari daryo ortidan bosh ko'taradi-da, titroq to'liqlar osha mening g'arib shiftim bo'ylab ipakdek yoyilib ketadi. Tashqaridagi allaqanday bolg'a taqillashiga quloq tutib yotaman, qayerdadir qarsillab ochilgan eshik, so'ngra uning o'shanday taraqlab yopilishidan xayolim bo'lina-di. Yo tavba! Shu mening uyimmi? Anavi bir tomoni qiyshiq o'rindiqqa betartib tashlab qo'yilgan mening kiyimlarimmi? Hatto nam yosti ostiga ham so'qqabosh ayolning munglari muhrlangan. Bu uyda faqat soatgina baxtiyor, u tinmay bong chaladi. O! Sal bo'lmasa esimdan chiqayozibdi-ku! O'rnimdan sakrab turdim-u eshikka qarab chopdim. Faqat tezroq, tezroq! O, umid, meni qo'lla!

– Sutingiz, xonim, – deb qoldi yotoqxonaning yolg'izgina oqsochi menga zarda aralash.

– Voy, rahmat, – ichim taka-puka bo'layotgan bo'lsa-da, o'zimni mamnun va iltifotli qilib ko'rsatishga urindim. – Ha, kechirasiz, miss, mabodo menga xatpat kelmadimi?

– Yo'q, hech vaqo kelmadi, xonim.

– Lekin pochta bugin kelishga va'da bergandi-ku, u menga javob xati obkelgan bo'lishi kerak edi?

– Ha, umi? Yarim soat yo bir soatcha avval ketib bo'lgan, xonim.

Eshikni yopdim. Bir lahza g'arib xonam ichida tik oyoqda turib qoldim. Axir men xaridorbop gullarga buyurtma bergandim-ku! Endi bu eski, so'ligan gullarimni nima qilaman? Kimga sotaman?"

Ayol boshini quyi solgancha simto'rlari tarang va sovuq karovatiga cho'kdi. O, umid! Bechora ayolga madad ber! Uning qalbidagi eng oxirgi hayot rishtalari uzilishiga yo'l qo'yma!

Lekin gulchi ayolning nigohlarida endi hech ma'no yo'q. Umidning qo'lidan ham endi hech narsa kelmaydi. Ming uringani bilan bari bekor. Bari behuda...

Ayol tun yog'dusi ostida miltillab oqayotgan uzun daryo chetidagi mayda tosh yotqizilgan tor so'qmoq bo'ylab ohista qadam tashlaydi. U anchagina yo'l bosib qo'ygan, biroq odimlari juda sust va istaksiz edi. Atrofdagi go'zal oqshom kechardi, osmon nafis nilufargul tusida ajib jilo sochib turar, daryo esa go'yo binafshagul barglarini yopinib olganday tinmay o'ziga mahliyo etardi. Yolg'izoyoq yo'l chekkasi bo'ylab katta va bo'ydor daraxtlar oqshom nurlari quchog'ida titranar, daryo uzra kechki sayrga chiqqan o'ynoqi qayiqalar esa ayolning oyoqlari tagigacha daryo to'liqlarini urib, suvni mayin mavjlantirmoqda. Ayol yurishdan to'xtadi. Birdan ortiga o'girilib uzoq qarab qoldi. Yo'l chetidagi qator daraxtlardan biriga suyandi-yu, qo'llari bilan yuzini mahkam berkitib oldi: u yig'layotgan edi. Hamon daraxtga yopishgancha harakatsiz qotib turarkan, qo'llari yuzidan tushib, o'ziga judayam qadrdon nimanidir qidirish bilan betoqatlana boshladi. Ayol bukchaygan yelkalari osha kichkinagina kulrang ro'molini yopinib olgandi, u o'sha ro'moliga qo'l tekkizdi-da, uning uchlari bilan yana yuzini to'sdi, keyin u yoqdan bu yoqqa asta tebrana boshladi.

Ammo g'am va ko'zyoshga doim tutqun bo'la olmaydi kishi, u sekin-sekin yupanib, oxiri batamom sokin va mahzun tortdi. Bir qo'li bilan sotuvchilik fartugini tekislagancha, sochlarini orqaga silkib, o'ynadi. O'ziga bo'ysunmagan holda bir-ikki qadam tashladi, ammo dadil yurolmadi, ortiga chekindi-da, tag'in boyagi daraxtga borib suyandi. Tevarakda tobora quyilib kelayotgan tun shu'lalari avj olar, ular barcha uylar ichiga o'rmalab kirar, daraxtlarning yangi chiqqan barglari uchida yaltirar, hatto o'yinqaroq qayiqalar tomongacha ergashib borardi. Ayol bir nafas mavhumlik tegrasida daraxtdan ajralolmay turdi, so'ngra tunning injiqlik bilan oppoq, kulrang va qora soyalarga aylanib borishiga ko'z tikib turdi-da, keyin misoli suratdek bu yerdan ketib qoldi.

Ingliz tilidan Qandilat YUSUPOVA tarjimai.

Ashirov Yusufboy Raximberganovichning 06.01.02 – Melioratsiya va sug'orma dehqonchilik ixtisosligi bo'yicha "G'o'za navlarini sug'orishda suvdan foydalanish samaradorligini oshirishning ilmiy-amaliy asoslari" mavzusidagi(qishloq xo'jaligi fanlari bo'yicha) fan doktori(DSc) dissertatsiyasining himoyasi Toshkent davlat agrar universiteti huzuridagi ilmiy darajalar beruvchi DSc.08/2025.27.12.Qx.02.01 raqamli ilmiy kengash asosidagi bir martalik ilmiy kengashning 2026-yil 14-aprel kuni soat 14:00 dagi majlisida bo'lib o'tadi.

Manzil 111218, Toshkent viloyati, Qibray tumani, Universitet ko'chasi, 2-uy.

Tel/faks: (71) 260-48-00, 260-38-60;

veb-sayt: www.tdau.uz; e-xat: tdau@exat.uz; e-mail: tuag_info@edu.uz

Raximov Oybek Umarovichning 14.00.27 – Xirurgiya hamda 14.00.36 – Allergologiya va immunologiya(tibbiyot fanlari) ixtisosliklari bo'yicha "Tarqalgan peritonitni kompleks davolashda operatsiyadan keyingi asoratlarni prognozlash va immunoprofilaktikasi" mavzusidagi(tibbiyot fanlari bo'yicha) fan doktori(DSc) dissertatsiyasining himoyasi Abu Ali ibn Sino nomidagi Buxoro davlat tibbiyot instituti huzuridagi ilmiy darajalar beruvchi DSc.06/2025.27.12.Tib.05.03 raqamli ilmiy kengashning 2026-yil 17-aprel kuni soat 14:00 dagi majlisida bo'lib o'tadi.

Manzil: 200118, Buxoro shahri, G'ijduvon shohko'chasi, 23-uy.

Tel/faks: (65) 223-00-50, 223-17-53; e-mail: buhmi@mail.ru

Djurayeva Gulnoza Tulkunovnaning 14.00.01 – Akusherlik va ginekologiya hamda 14.00.33 – Jamiyat salomatligi va sog'liqni saqlashda menejment ixtisosliklari bo'yicha "Birlamchi tibbiy-sanitariya yordami darajasida ayollarining reproduktiv salomatligini saqlash va antenatal parvarish qilish tamoyillarini takomillashtirish" mavzusidagi(tibbiyot fanlari bo'yicha) fan doktori(DSc) dissertatsiyasining himoyasi Toshkent davlat tibbiyot universiteti huzuridagi ilmiy darajalar beruvchi DSc.06/2025.27.12.Tib.01.05 raqamli ilmiy kengashning 2026-yil 15-aprel kuni soat 11:00 dagi majlisida bo'lib o'tadi.

Manzil: 100109, Toshkent shahri, Olmazor tumani, Forobiy ko'chasi, 2-uy.

Tel/faks: (78) 150-28-25, 150-28-28, (71) 214-83-11; e-mail: info@tma.uz

Tajibayev Sharap Djumaniyazovichning 05.09.07 – Gidravlika va muhandislik gidrologiyasi ixtisosligi bo'yicha "Grunтли inshootlar va uyma kanallar qiyaliklari turg'unligi va mustahkamligini hisobiy asoslash usulini takomillashtirish" mavzusidagi(texnika fanlari bo'yicha) falsafa doktori(PhD) dissertatsiyasining himoyasi Qoraqalpog' davlat universiteti huzuridagi ilmiy darajalar beruvchi PhD.03/2025.27.12.T.04.03 raqamli ilmiy kengashning 2026-yil 11-aprel kuni soat 10:00 dagi majlisida bo'lib o'tadi.

Manzil: 230112, Nukus shahri, Ch.Abdirov ko'chasi, 1-uy.

Tel/faks: (61) 223-60-47, 223-60-78;

e-mail: karsu_info@edu.uz, info@karsu.uz; veb-sayt: www.karsu.uz

Xamroyev Alibek Shuxrat o'g'lining 13.00.04 – Jismoniy tarbiya, sport mashg'ulotlari, sog'lomlashtirish va adaptiv jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi ixtisosligi bo'yicha "Belbog'li kurashchi talabalarining texnik-taktik tayyorgarligini takomillashtirish" mavzusidagi(pedagogika fanlari bo'yicha) falsafa doktori(PhD) dissertatsiyasining himoyasi Jismoniy tarbiya va sport ilmiy-tadqiqotlar instituti huzuridagi ilmiy darajalar beruvchi DSc.28/2025.27.12.Ped.01.01 raqamli ilmiy kengashning 2026-yil 10-aprel kuni soat 14:00 dagi majlisida bo'lib o'tadi.

Manzil: 111709, Toshkent shahri, Yashnobod tumani,

Yangi O'zbekiston ko'chasi, Olimpiya shaharchasi.

Tel/faks: (70) 717-17-79, 717-27-27, 717-17-76; e-mail: info@usas.uz

Dauletov Baxadir Utebayevichning 13.00.04 – Jismoniy tarbiya, sport mashg'ulotlari, sog'lomlashtirish va adaptiv jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi ixtisosligi bo'yicha "Sport mahoratini takomillashtirish guruhida shug'ullanuvchi sprintga ixtisoslashgan baydarkada eshkak eshuvchilarning yillik mashg'ulot siklini optimallashtirish" mavzusidagi(pedagogika fanlari bo'yicha) falsafa doktori(PhD) dissertatsiyasining himoyasi Jismoniy tarbiya va sport ilmiy-tadqiqotlar instituti huzuridagi ilmiy darajalar beruvchi DSc.28/2025.27.12.Ped.01.01 raqamli ilmiy kengashning 2026-yil 10-aprel kuni soat 14:00 dagi majlisida bo'lib o'tadi.

Manzil: 111709, Toshkent shahri, Yashnobod tumani,

Yangi O'zbekiston ko'chasi, Olimpiya shaharchasi.

Tel/faks: (70) 717-17-79, 717-27-27, 717-17-76; e-mail: info@usas.uz

Sayimova Dilbar Qaxramonovnaning 02.00.13 – Noorganik moddalar va ular asosidagi materiallar texnologiyasi ixtisosligi bo'yicha "Mahalliy xomashyolar asosida yuqori sorbsion xossaga ega bo'lgan sorbentlar olish texnologiyasini ishlab chiqish va amaliyotga qo'llash" mavzusidagi(texnika fanlari bo'yicha) falsafa doktori(PhD) dissertatsiyasining(himoyasiz ixtiro patenti asosidagi tadqiqot ishi) himoyasi Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti huzuridagi ilmiy darajalar beruvchi DSc.31/2025.27.12.T.01.01 raqamli ilmiy kengashning 2026-yil 11-aprel kuni soat 10:00 dagi majlisida bo'lib o'tadi.

Manzil: 210100, Navoiy shahri, G'alaba shohko'chasi, 76-"v"uy.

Tel/faks: (79) 223-23-32, 223-49-66; e-mail: info@nsumt.uz

Shukurova Oysha Zafar qizining 10.00.06 – Qiyosiy adabiyotshunoslik, chog'ishtirma tilshunoslik va tarjimashunoslik ixtisosligi bo'yicha "Intiboh" va "O'tkan kunlar" romanlarining qiyosiy-tipologik tahlili" mavzusidagi(filologiya fanlari bo'yicha) falsafa doktori(PhD) dissertatsiyasining himoyasi Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti huzuridagi ilmiy darajalar beruvchi DSc.03/2025.27.12.Fil.05.03 raqamli ilmiy kengashning 2026-yil 30-aprel kuni soat 10:00 dagi majlisida bo'lib o'tadi.

Manzil: 100060, Toshkent shahri, Mirobod tumani,

Amir Temur shohko'chasi, 20-uy.

Tel/faks: (71) 233-34-24;

veb-sayt: www.tsuos.uz; e-mail: info@tsuos.uz, Tdshu@rxat.uz

Azizova Nigora Bobir qizining 10.00.05 – Osiyo va Afrika xalqlari tillari va adabiyoti ixtisosligi bo'yicha "XX asr boshlarida turk she'riyatining yangilanish tamoyillari (Ziyo Go'kalp, Yahyo Kamol, Ahmad Hoshim ijodi misolida)" mavzusidagi(filologiya fanlari bo'yicha) falsafa doktori(PhD) dissertatsiyasining himoyasi Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti huzuridagi ilmiy darajalar beruvchi DSc.03/2025.27.12.Fil.05.03 raqamli ilmiy kengashning 2026-yil 30-aprel kuni soat 12:00 dagi majlisida bo'lib o'tadi.

Manzil: 100060, Toshkent shahri, Mirobod tumani,

Amir Temur shohko'chasi, 20-uy.

Tel/faks: (71) 233-34-24;

veb-sayt: www.tsuos.uz; e-mail: info@tsuos.uz, Tdshu@rxat.uz

Ishanova Dildora Abduvaliyevnaning 05.05.01 – Energetika tizimlari va majmualari ixtisosligi bo'yicha "Ichimlik suv ta'minoti tizimlaridagi nasos stansiyalarining ish rejimlarini optimallashtirish(Toshkent shahar suv ta'minoti nasos stansiyasi misolida)" mavzusidagi(texnika fanlari bo'yicha) falsafa doktori(PhD) dissertatsiyasining himoyasi O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Energetika muammolari instituti huzuridagi ilmiy darajalar beruvchi DSc.05/2025.28.11.T.02.01 raqamli ilmiy kengashning 2026-yil 17-aprel kuni soat 10:00 dagi majlisida bo'lib o'tadi.

Manzil: 100125, Toshkent shahri, Do'rmon yo'li ko'chasi, 40-uy.

Tel/faks: (55) 520-01-52, 520-04-27; e-mail: energetika_in@umail.uz

Qarshiyev Shoxrux Anvar o'g'lining 09.00.02 – Ong, madaniyat va amaliyot shakllari falsafasi(din falsafasi) ixtisosligi bo'yicha "Qadriyatlar tizimida din va axloq mutanosibligining falsafiy-madaniy tahlili" mavzusidagi(falsafa fanlari bo'yicha) falsafa doktori(PhD) dissertatsiyasining himoyasi O'zbekiston Milliy universiteti huzuridagi ilmiy darajalar beruvchi DSc.03/2025.27.12.F.01.07 raqamli ilmiy kengashning 2026-yil 16-aprel kuni soat 14:00 dagi majlisida bo'lib o'tadi.

Manzil: 100174, Toshkent shahri, Olmazor tumani, Universitet ko'chasi, 4-uy.

Tel/faks: (71) 236-46-55; e-mail: nauka@nuu.uz

Valiyeva Farangiza Sadikovnaning 14.00.21 – Stomatologiya ixtisosligi bo'yicha "Pastki jag'ning sinishi bo'lgan bemorlarda chakka-pastki jag' bo'g'imining og'riq disfunktsiyasini davolashni takomillashtirish" mavzusidagi(tibbiyot fanlari bo'yicha) falsafa doktori(PhD) dissertatsiyasining himoyasi Samarqand davlat tibbiyot universiteti huzuridagi ilmiy darajalar beruvchi DSc.06/2025.27.12.Tib.17.02 raqamli ilmiy kengashning 2026-yil 11-aprel kuni soat 12:00 dagi majlisida bo'lib o'tadi.

Manzil: 140100, Samarqand shahri, Amir Temur ko'chasi, 18-uy.

Tel/faks: (66) 233-07-66; e-mail: sammu@sammu.uz

Atamuratova Mirjaxon Jumanazarovnaning 09.00.04 – Ijtimoiy falsafa(falsafa fanlari) ixtisosligi bo'yicha "Qoraqalpog' xalqi ma'naviy hayotiga tasavvuf ta'limoti ta'sirining ijtimoiy-falsafiy tahlili" mavzusidagi(falsafa fanlari bo'yicha) falsafa doktori(PhD) dissertatsiyasining himoyasi O'zbekiston Milliy universiteti huzuridagi ilmiy darajalar beruvchi DSc.03/2025.27.12.F.01.07 raqamli ilmiy kengashning 2026-yil 16-aprel kuni soat 16:00 dagi majlisida bo'lib o'tadi.

Manzil: 100174, Toshkent shahri, Olmazor tumani, Universitet ko'chasi, 4-uy.

Tel/faks: (71) 236-46-55; e-mail: nauka@nuu.uz

Nosirov Bunyodjon G'offorali o'g'lining 13.00.05 – Kasb-hunar ta'limi nazariyasi va metodikasi ixtisosligi bo'yicha "Masofaviy ta'lim orqali kasbiy ta'lim pedagoglarining testologik kompetentligini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish" mavzusidagi(pedagogika fanlari bo'yicha) falsafa doktori(PhD) dissertatsiyasining himoyasi Kasbiy ta'limni rivojlantirish instituti huzuridagi ilmiy darajalar beruvchi DSc.02/2025.27.12.Ped.01.01 raqamli ilmiy kengashning 2026-yil 17-aprel kuni soat 10:00 dagi majlisida bo'lib o'tadi.

Manzil: 100095, Toshkent shahri, Olmazor tumani, Chimboy-2, 96-uy.

Tel/faks: (71) 246-92-17, 246-90-37; e-mail: pedagoginnovatsiyalar@edu.uz

Renessans ta'lim universiteti jamoasi Filologiya kafedrasi mudiri, filologiya fanlari doktori, professor Ra'no Yusubovaga otasi

Norboy ota YUSUBOVning

vafoti munosabati bilan ta'ziya izhor etadi.

Qadriyat

“SO‘ZIM MENING – O‘ZIM MENING”

Taniqli shoir, nosir va publitsist Abdunabi Boyqo‘ziyevning “So‘zim mening – o‘zim mening” nomli (Toshkent: “Ta‘lim print” nashriyoti, 2026. – 72 b.) kitobi tilimizdagi unutilayotgan so‘zlar, mahalliy sheva va iboralarni ma‘lum darajada ilmiy tahlil etishga bag‘ishlangan asardir. Kitobga taniqli professor Mamatqul Jo‘rayev yozgan so‘zboshida shunday fikrlar bor: “*Tilimiz o‘zining jonli so‘zlashuv holatida qadimiy so‘z boyligini haliyam saqlab kelmoqda. Agar biz ana shu benazir ma‘naviy qadriyatlarni zudlik bilan yozib olib, to‘plab, lug‘atlar holida chop etmasak, asrlar bo‘yi yaratilib, sayqal topib kelgan nomoddiy madaniy merosimizning ulkan bir yodgorligini qo‘ldan boy beramiz*”. Abdunabi Boyqo‘ziyev kitobi orqali ilmdagi mana shu kemptiklikni qaysidir darajada to‘ldirgan. Xo‘sh, bu jajji kitobning o‘ziga xosligi nimada?

Kitob mundarijasiga nazar tashlasak, boshqa tilardan o‘zlashgan so‘zlar bilan birga urfdan chiqqan an‘analar, unutilayotgan milliy o‘yinlar, milliy taomlar-u aytimlar jamlanganini ko‘rish mumkin. Ajablanarlisi shundaki, bularning barchasi shoir tug‘ilib o‘sgan o‘ttiz-qirq xonadonli Teshikmozor qishlog‘i xalqiga mansub.

Ma‘lumki, bizda har bir qishloqning o‘z shevasi bor. Birgina Toshkent shahri aholisi ham bir necha ichki shevalarda gapiradi. Yonma-yon qishloqda yashayotgan kishilar nutqidagi farqni ko‘rib ajablanasiz ba‘zan. Butun boshli shevalar yo‘qolib ketayotgani ham bugun hech kimga sir emas. B.

To‘ychiboyev va Q.Yo‘ldoshevning Zomin shevasi tadqiqiga bag‘ishlangan monografiyasi (B.To‘ychiboyev, Q.Yo‘ldoshev “Zominning til qomusi”. – Toshkent: Akademnashr, 2012. – 400 b.) ham bu haqiqatni dalillaydi.

A.Boyqo‘ziyevning kitobida bugun iste‘moldan tushgan so‘zlar izohi misollar bilan asoslangan. Masalan, **balish** – dumli qo‘y (*Kolxoz mayib-majruh, o‘pkasini sovuqqa oldirgan balish qo‘ylarni kuzgi daromaddan to‘lash sharti bilan a‘zolarga tarqatib berdi*); **bicha** – opa (*Hafizaxon mening katta bicham bo‘ladi*); **buvak** – chaqaloq (*Tojixon kasal buvagini bag‘riga bosib, Orif duxtirga olib ketayotgan ekan*); **bo‘gallatib** – kosa yoki idishga o‘ta to‘ldirib, og‘zi-burnidan toshirib quyish yoxud solish (*Sho‘rvani bo‘gallatmay, kichikroq kosalariga oz-ozdan quyishsin!*); **bo‘qon** – qorni meshday bo‘lib semirib ketgan odam (*Mahallaning shumtaka bolalari Muso bo‘qonning orqasidan, qorinlarini shishirishib, er-maklab borishardi*); **gajir** – tirishqoq, harakatchan, necha bor yiqilsa ham qayta qad rostlab maydonga chiqib kelaveradigan, jisman toliqsa-da, ruhan sira tushkunlikka tushmaydigan odam (*Xudoyqulning kenja o‘g‘li o‘lguday gajir chiqdi*); **lovaq** – lavoq, bo‘shang, xom semiz (*Sen lovaqni deb bu yil ham arqon tortishda yengilib qoldik*); **majik** – to‘laqonli rivojlanmagan, o‘smay qolgan (*Sutga to‘ymagani uchunmi, govmishning bu yilgi buzog‘i majik bo‘lib qoldi*); **ontib** – dovdirab, tentirab, adashib, uloqib (*Anavi, Kenjatosh ontib yana kelibdi-ya!*) va hokazo.

Kitobning “Dasturxonlarimizdan begonalashgan taomlar” bo‘limida keltirilgan Andijon viloyati xalqiga xos “qoqurum”, “umoch”, “chevati”, “yovg‘on xo‘rda” singari taomlar turli viloyatlarda, xususan, Toshkent shahrida boshqacha nomlar bilan mavjud. Ayrim taomlar, masalan, g‘ilmindi, hunon singari boshqa viloyatlar xalqi suyib iste‘mol qiladigan ko‘p taomlar poytaxtda yo‘q. Nazarimda,

milliy-ma‘naviy boyliklarimizni o‘rganadigan mutaxassislar yetarli emas.

Kitobdagi diqqatga sazovor jihatlardan yana biri tilda xalq o‘yinlari iborasi bilan mavjud bolalar o‘yinlarining taqdim etilganidir. XXI asr bolalari ko‘cha o‘yinlaridan mosuvo. Butun vaqtini har xil kompyuter o‘yinlariga bag‘ishlab katta bo‘lishayapti. Har bir davrning o‘z qadriyatlari bor, albat. Kitobga kiritilgan ba‘zi o‘yinlar (masalan, arqon tortish, dor o‘yinlari, kurash va hokazo) sport turi sifatida hayotda saqlanib qolgan. Lekin “*Lanka*”, “*Lopta*”, “*Oq terakmi, ko‘k terak*”, “*To‘ptosh*”, “*Xolakam*”, “*Porsim-pors*”, “*Mushketdi*” singari o‘yinlar, afsuski, bugun yo‘q.

Bolalarimiz milliy o‘yinlarni bilishini, o‘ynashmasa-da ular haqida muayyan bilim va tasavvurga ega bo‘lishlarini istayman. Shu maqsadda Navro‘z bayramida o‘quvchilarimga milliy o‘yinlarimizni sahnaga olib chiqish topshirig‘ini beraman. Bu jarayonda ular Abdunabi akaning kitobidan foydalanishadi. Maqsadim, bugunning bolalari milliy o‘yinlarimizni hechqursa sahnada o‘ynashsin.

Ta‘kidlash lozimki, kitobda taqdim etilgan bir qator so‘zlar o‘zbek tilining izohli lug‘atida ham yo‘q. Tadqiqot muallifining o‘zi kitobidagi so‘zlardan ijodida samarali foydalanadi va sahifa so‘ngida ularning izohini berib borganiga guvoh bo‘lamiz. Kitobni o‘qigan sari o‘zbek bo‘laturib tilimizdagi ko‘plab so‘zlarni bilmaganimiz uchun o‘zimizdan xijolat bo‘lamiz. Bir ijodkor, ona tili taqdiri uchun jon kuydirgan bir o‘zbek sifatida Abdunabi Boyqo‘ziyev to‘plagan bu lug‘aviy boylikni mamlakatimiz miqyosida har bir qishloq misolida to‘plak, o‘zbek tilining izohli lug‘ati yuzlab tomlarga yetsa kerak.

Mahmuda VALIYEVA,
O‘zbekiston Yozuvchilar
uyushmasi a‘zosi,
Yunusobod tumanidagi
274-maktab o‘qituvchisi

Marifat

TA‘SIS ETUVCHILAR:

O‘zbekiston maktabgacha va maktab ta‘limi vazirligi,
O‘zbekiston oliy ta‘lim, fan va innovatsiyalar vazirligi,
O‘zbekiston ta‘lim va fan xodimlari
kasaba uyushmasi Respublika kengashi.

Bosh muharrir: Husan NISHONOV

Gazeta O‘zbekiston Matbuot va axborot agentligida
2006-yil 22-dekabrda 0067-raqam bilan ro‘yxatga olingan.
Indeks: 149 150. V-6105. Tiraji 6878.

Hajmi 4 bosma taboq. Ofset usulida bosilgan.
Qog‘oz bichimi A-3. Bahosi sotuvda erkin narxda.

TELEFONLAR:

Tel/faks: (55) 512-01-50

“Ma‘rifat”dan
materiallarni ko‘chirib
bosish tahririyat
ruxsati bilan amalga
oshirilishi shart.

Tahririyatga kelgan
qo‘lyozmalar taqriz
qilinmaydi va mual-
lifga qaytarilmaydi.

Mobil ilovani
yuklab olish uchun
ushbu QR-kodni
skanerlang:

(t) – tijorat belgisi.

Dizayner: Malohat Toshova.
Navbatchi muharrir: Faxriddin Rahimov.
Navbatchi: Bobomurod Xudoyberdiyev.

Gazeta haftaning chorshanba kuni chiqadi.

MANZILIMIZ:

100099, Toshkent shahri,
Darvozakent ko‘chasi, 60-uy.
Veb-sayt: www.marifat.uz

“O‘zbekiston” nashriyot-matbaa
ijodiy uyida chop etildi.
Korxona manzili: Toshkent shahri,
Alisher Navoiy ko‘chasi, 30-uy.